

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXXXI.

HUNGARIA
SZEGED
2010

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXXXI.

HUNGARIA

SZEGED

2010

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. CSERNUS SÁNDOR, DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. KÖVÉR LAJOS,
DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. TOMKA BÉLA

Redegit:

DR. TIBOR ALMÁSI

Szerkesztette:

DR. ALMÁSI TIBOR

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
AK ISSN 034—6965 Acta Historica

T. HORVÁTH ÁGNES

A Graecostasis és Graecostadium topográfiai kérdéséhez

A legújabb római ásatási eredményeket felhasználva több, korábban megoldhatatlannak hitt topográfiai probléma látszik megfejtettnek olyan modern feldolgozásokban, mint pl. Steinby¹ hatkötetes munkája, vagy az előbbinél némiképp következetlenebb Richardson-féle topográfiai szótár.² A megoldottnak tekintettek közül próbálok meg körüljárni a Graecostasis és/vagy Graecostadium kérdését.

Az ismert latin szótárak, mint a Finály³ vagy a Györkösy,⁴ de több mérvadó idegen nyelvű latin szótár vagy lexikon⁵ is egyenlőségjelet húz a két fogalom között. A későbbi régészeti kutatások tükrében ez a nem magyar nyelvű irodalomban megváltozik, nálunk a két fogalom változatlanul azonos marad.

Mindenekelőtt meg kell néznünk, mi lehetett az alapja a fenti azonosításnak. Mindkét hely a Forum Romanum területén található. A forrásokban egyszerre nem találkozunk velük, a Graecostadium azután kerül elő, hogy a Graecostasist a Forum átépítése után áthelyezték. A szavak eredetét tekintve lehetnének azonos fogalmak jelölői. Mindkettő *Graeco-* előtagú, mindkettő görög eredetű utótagú. A két helyet azonosító kutatók arra is hivatkoznak, hogy nem ritka, hogy Rómában ugyanazt a helyet másként hívják egyes auctorok. Ez valóban előfordul, de nem indokolja a Graecostasis = Graecostadium összevonást, akkor sem, ha latinul az utótagok eredeztethetők lehetnének a szintén görögre visszavezethető *sto /* igéből, amihez jelentésbeli közük van.

A kettő közül könnyebben magyarázható a Graecostasis mibenléte és helyzete. A topográfiai meghatározásokat illetően szükséavú forrásaink

¹ Lexicon Topographicum Urbis Romae. Ed. EVA MARGARETA STEINBY. Roma, 1993–2000.

² LAWRENCE RICHARDSON, Jr.: A New Topographical Dictionary of Ancient Rome. Baltimore–London, 1992.

³ A latin nyelv szótára. Összeállította: FINÁLY HENRIK. Bp. 1884.

⁴ GYÖRKÖSY ALAJOS: Latin–magyar kéziszótár. Bp. 1978.

⁵ HARRY THURSTON PECK: Harpers Dictionary of Classical Antiquities. New York, 1898.; KARL ERNST GEORGES: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Hannover, 1913/1918.; Meyers Großes Konversations-Lexikon, 8. Leipzig–Wien, 1907.

meglepően sok információval szolgálnak.⁶ Eredetileg a Lautumiae⁷ körül, az area Concordiae-hoz közel, valahol annak előterében állt. Livius az area Volcani mellé teszi,⁸ ami egybehangzik Plinius információjával, miszerint ettől jobbra helyezkedett el a rostra comitii.⁹ Maradványait az ásások során nem sikerült azonosítani, bár Smith¹⁰ a rostra Augusti mögött feltárt félköríves építménnyel, szerinte a Curiosum¹¹ Graecostadiumával véli azonosnak.

Nem természetes képződmény, szilárd alépítménnyel rendelkezett (*locus substructus*).¹² Helyzete az idők folyamán változott. A Caesar-féle nagy átépítés során a Curiát¹³ áthelyezték a Rostra és a Graecostasis közé.¹⁴ Pontos helyzetének meghatározása lehetetlen, maga az építmény nem rendelkezett nagy alapozással, a Rostra környéki maradványok azonosításának pontosítása még várat magára.

Funkcióját tekintve a Rómába érkezett követek gyülekező helye volt.¹⁵ Ez megmagyarázza nevének *Graeco-* előtagját is. Justinustól tudjuk,¹⁶ hogy a massiliai görögök követsége kapott először megtisztelő helyet (*proedria*) a senatus előtt.¹⁷ Ennek ismeretében elemezhetjük magát az elnevezést, a „*stasis*” utótag pontosan azt jelenti, amilyen célra szolgált: a hely, ahol valami áll, helyzet, pozíció. Ebből adódóan olyan építményt kell feltételeznünk, amire valakiket felállítottak, emelvény, ahonnan a követek jól láthat-

⁶ Cic. ad Quint. II. 1,3., II. 11 (13).; Cic. in Verrem 2,1,90.; Asconius in locum Justinus 43, 5,10.; Julius Obsequens 83 (22), 87 (26); Plin. HN 7 (60) 212, 33 (6) 19.; Plutarchos de sollert. anim. 19.; Varro L. Lat. 5,155.; Publius Victor, Regio VIII.; CIL I. 298.

⁷ A Basilica Porcia épült rá. Előtte kőbánya. Nevét a syracusai börtön után kapta (l. Cic. Verr. 1, 5, 5, 55.; Livius 26, 27, 32, 26), ezért gyakran azonosították a carcer Marmertini-vel. Börtönként nem használták, de ehhez a helyhez közel épült meg a carcer, s nem lehetetlen, hogy a kőbányában eredetileg rabokkal dolgoztattak.

⁸ Livius IX.46.6.

⁹ Plin. HN 33,19.

¹⁰ WILLIAM SMITH–WILLIAM WAYTE–GEORGE EDEN MARINDIN: A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London, 1890.

¹¹ HEINRICH JORDAN: Topographie der Stadt Rom im Alterthum. Berlin, 1871.

¹² Plin. HN 33,19.

¹³ A Curia Hostilia áthelyezése és újjáépítése Curia Iuliaként.

¹⁴ Plin. HN 33,6,19. (*quae tunc supra comitium erat*), Livius IX. 46.

¹⁵ Varro, L. Lat. V.155.

¹⁶ Justinus XLIII. 5.10.

¹⁷ Vö.: HARRY THURSTON PECK: op. cit.

ták a Forum eseményeit. Justinus szerint¹⁸ „*locus spectaculorum*”, ami a színházi nézőtér, s minden ehhez hasonló hely ülősorát jelenti, ami az emelvény lépcsőzetes elrendezését sugallja. A Graecostasis alapvetően a „*loca senatoria*”-hoz hasonlóan az a kitüntetett hely lehetett, ahonnan a követek a Rostrán és a Comitiumon elhangzott beszédeket figyelhették.¹⁹ Maga a Graecostasis pedig a római köztársaság kiépülőben lévő diplomáciai tevékenységének görög mintára átvett megnyilvánulása a Forumon.²⁰

Jóval több kérdés vetődik fel a Graecostadiummal kapcsolatban. O'Connor²¹ az Antoninus Pius életrajzból indult ki, s arra a következtetésre jutott, hogy az valamiféle hellén mintát követő építmény, valami olyan, amit Hadrianus másolt kedvelt görögjeitől, s kísérletet tett az Athaenaeummal való azonosítására.²² O'Connor logikája elfogadható lenne, de azonosítása nem meggyőző. Megjegyzendő továbbá, hogy a görög típusú épületek korántsem Hadrianusszal érkeztek Rómába. Mint Mills is rámutat,²³ a római politikai élet szervezett formáinak teret adó épülettípusok legkorábbi mintái mind görög eredetűek, így a nagy királyi fogadócsarnokokból kialakult basilica, de görög modellre vezethető vissza az Atrium Regium és maga a Graecostasis is.

Más kiindulópontot kell választanunk a fogalom megfejtéséhez, vissza kell térnünk magának a szónak az értelmezéséhez. Ezt vizsgálva az előtagot magyarázhatjuk ugyanúgy, ahogyan a Graecostasis esetében: görög, mert elsőként görögök használták, s innen lesz a későbbiekben 'idegen' jelentése. Az utótag: „*stadium*” már inkább jelent problémát. A szó a görög *stadion*ból származik, ami első jelentésében mérték,²⁴ de jelentette a futópályát, egyes

¹⁸ Justinus XLIII 5. 10

¹⁹ JOHN HENRY MIDDLETON: *Remains of Ancient Rome I*. London, 1892. 237.; CHARLES JAMES O'CONNOR: *The Graecostasis of the Roman Forum and its Vicinity*. Bulletin of the University of Wisconsin. 99. Madison, 1904. 168.

²⁰ Vö.: JOSE CALVET DE MAGALHÃES-BERNARDO FUTSCHER PEREIRA: *The Pure Concept of Diplomacy*. Greenwood, 1988. 25.; MARGARET MELANIE MILES: *Art as Plunder: The Ancient Origins of Debate about Cultural Property*. Cambridge, 2008. 87.

²¹ CHARLES JAMES O'CONNOR: *op. cit.* 170.

²² SHA Hadrianus 2,7 és 19. A probléma az azonosítással az, hogy nem tudjuk, hol épülhetett fel ez a görög gymnasium, annak ellenére sem, hogy számos forrást sorol annak megletére. Vö. CHARLES JAMES O'CONNOR: *op. cit.* 171.; SHA Alex. Sev. 35; Sid. Ep. II. 9.4.; Sid. Ep. IX. 14. 2. stb.

²³ MARGARET MELANIE MILES: *op. cit.* 87.

²⁴ A futóstadionok hossza változó mértékű, az olympiai: 192,27 m; a delphoi: 178,35 m.

forrásokban²⁵ szabad teret, szakrális tánc bemutatására használt tanceret. Ennek alapján egy nagyobb, nyitott, sík teret kell feltételeznünk, tehát nem azonos a Graecostasiszal, aminek valamiféle lelátószerű építményalapja volt.

Elhelyezkedését tekintve fő forrásunk a két római városkatalógus.²⁶ A kettő között van némi eltérés.²⁷ A Curiosum kevesebb helyet sorol fel, ebben a vicus Iugarius és a basilica Iulia között találjuk. A Notitia szerint a „vicus Iugarius et Unguentaria”²⁸ és a porticus Margaritaria a szomszédjai. A Forum területén indított új ásatási sorozat 2003-as évadában született eredmények egyike²⁹ a vicus Unguentariust a vicus Tuscus legfelső szakaszából nyílóan, arra merőlegesen, a basilica Iulia déli oldalával párhuzamosan véli felfedezni. Ez az új eredmény a Graecostadiumot a basilica Iuliától délre, a porticus Margaritariától nyugatra helyezi. A két vicus pontosít a Curiosum felsorolásán, de a porticus Margaritaria nagyra nyitja a teret, annyira keletre tolja a Graecostasis helyzetét, olyan ismert és feltárt épületekre, részben-egészben jól beazonosított építményekre tolja rá, ami első látásra nem lehetséges. Hogyan lehet mégis valóságos a felsorolás? Induljunk ki abból, hogy a forrás jó, valami eddig nem vizsgált logika téríti el sorrendjét a puszta helyrajzi szemlélettől.

A városkatalógusok nagyjából fedik egymást, de ha térképre vetítve vizsgáljuk, akkor első pillanatra nincs logikája a sornak. Az épületek, utcák egymásutánja nem teljesen következetes. Annyi biztos, hogy nem térkép-

²⁵ Pl. Euripidész: Ion, 497, vö.: HENRY GEORGE LIDDELL–ROBERT SCOTT: A Greek–English Lexicon. Oxford, 1940. ‚stadion’.

²⁶ Notitia urbis Romae regionum XIII, Curiosum urbis Romae regionum XIII. (HEINRICH JORDAN: op. cit. II. 539–574) Mindkettő Kr. u. IV. századi.

²⁷ Ennek magyarázata, hogy feltehetőleg a Curiosum volt a korábbi, még Constantinus előtt keletkezett, ebből dolgoztak a Notitia összeállítói, s bár az utóbbinak több kézírata is fennmaradt, több interpolatiót is tartalmaz, így adódhatnak eltérések, de tévedések is. A kérdésről: ARVAST NORDH: Libellus de Regionibus Urbis Romae. Lund, C. W. K. Gleerup, 1949.; LAWRENCE RICHARDSON, Jr.: op. cit.

²⁸ Topográfiai helyzete nem tisztázott. Egyes elképzelések szerint a vicus Tuscus mellett található vagy annak egy szakasza, és illatszerekre szakosodott tabernák található rajta. (Vö.: LAWRENCE RICHARDSON, Jr.: op. cit.; http://dlib.etc.ucla.edu/projects/Forum/resources/Richardson/Vicus_Unguentarius. [2009. 08. 23. 10:00.]; SAMUEL BALL PLATNER–THOMAS ASHBY: A Topographical Dictionary of Ancient Rome, London, 1929. 579–580.)

²⁹ A The American Institute for Roman Culture, Oxford University, Stanford University indította project. eredményeinek hivatalos honlapja: http://www.romanculture.org/PROJECTS/Roman_Forum/Dig_Official/forumdig.html. [Letöltés: 2009. 08. 23. 11:12.]

ről³⁰ készült. Ezért újból meg kell vizsgálnunk a sorrendjüket, egy olyan, eddig nem vizsgált szempontot keresve, ami megmagyarázza a kettő közti eltérést, és logikai összefüggésében megokolja a Notitia keleti határát. A Curiosum egyszerűbb képét térképre vetítve, azt találjuk, hogy a leírás készítője csak a Forum egyetlen pontján tartózkodva láthatta ebben a sorrendben az épületeket, ha a basilica Aemilia emeletén, a Concordia templommal szemben állva, délnyugatról délkelet felé haladva szemlélte őket. Így lehetséges, hogy nem a Saturnus-, hanem a neki szemben lévő Concordia templommal kezdi a felsorolást, majd az előtte magasodó Saturnus-templom következik, s csak ezután az ennek a takarásában álló Vespasianus- és Titus-templom. A Notitia felsorolásában a kép változik, a vicus Iugarium máshová kerül, s a két lista csak abban következetes, hogy a Graecostadium mindkét esetben ez után sorolódik. A sorrend logikája látszólag más, de ha megvizsgáljuk az épületek funkcióját is, akkor azt kell mondanunk, hogy a nézőpont, illetve az összeállító helyzete a Forumon változatlan, csak egy új szempontot vitt a felsorolásba: tematikusan csoportosította az épületeket. Először a szakrális- és középületeket, ezután pedig a kereskedelmi célú épületeket nézi. A Vesta-templomig azonos a sorrend, majd a keleti épületek után nyugatra néz, a távolabbtól halad a közelebbi felé, s itt a két vicus mellett, vélhetőleg a basilica Iulia takarásában állt a Graecostadium. Ha igaz³¹ ez a tematikus rend, akkor a Graecostadium – ismét elkülöníthetően a Graecostasistól – nem az állami adminisztráció egyik aspektusához, hanem valamilyen üzleti tevékenységhez köthető. A környezet a Forum egyik alapfunkcióját betöltő kereskedelmi ténykedés luxuskörét sugallja, a vicus Unguentarius az illatszerárusok, a porticus Margaritaria³² pedig az igazgyöngyárusok üzleteit jelenti. A Forum déli részén élénk üzleti élet zajlott.³³ A basilica Iulia déli oldalán voltak a tabernae veteres, amelyek a korai köztársasági időktől szolgálták a Forumon megforduló tömeg napi igényeinek kiszolgálását. A

³⁰ A Forma Urbison kívül nem tudunk térképről Rómában. A szokásos az itinerarium, ami a városkatalógusokhoz hasonló szöveges felsorolás.

³¹ A városkatalógusok részletes elemzésére nem vállalkozhatunk. A VIII regio első fele ugyanezt a logikát követi, s tematikusan veszi számba az utcák, vízvezetékek, insulák stb. számát is.

³² Topográfiai helye szintén csak erősen feltételezett. Több gyöngykereskedő felirata maradt fenn, pl. CIL I² 1212 = ILLRP 797., aminek alapján a via Novára helyezték.

³³ Több forrás utal erre, vö.: Seneca de clem. 13.

Graecostadium közvetlenül emellett lehetett.³⁴ Plutarchos az „Ἐλλήνων ἀγορά ὁ τέμενος”, azaz a görögök *agorája* vagy *temenosa* kifejezést használja. A két fogalom nem fedi egymást. Az *agora* közelebb áll a római való-sághoz, ugyanazokat a funkciókat tölti be, amit a forum, szakrális és kereskedelmi tér egyaránt. A *temenos* a közösségi térből kihalászott, isteneknek felajánlott föld, amin csak szent tevékenység folyhatott. Az *agora* nem zárja ki a szakrális működés jelenlétét a környéken, a *temenos* az adott téren belül viszont nem feltételezi a profán meglétét. Melyik tehát? Általánosan elfogadott tényként közléseket találunk arról, hogy a Graecostadium rabszolgapiac volt.³⁵ Az emellett felhozott érvek részben Senecára,³⁶ részben egy nyakörvre³⁷ hivatkoznak. A rabszolga-kereskedelem nem idegen a luxuscikkek kereskedelmének körzetétől Rómában. Tudjuk, hogy a porticus Pompei árusai-
nak termékei között ugyanúgy szerepeltek illatszerek és rabszolgák, mint a vicus Unguentarius környékének áruai között. Ha a terület Plutarchosra hivatkozva *temenos*, akkor csak szakrális célú rabszolgavásárra gondolhatnánk, ami emberáldozatot jelentene. Ennek ugyan vannak emlékei a korai időkből,³⁸ azonban nem valószínű, hogy a későbbiekben ilyen formában létezett. A szent és a profán a rabszolga-kereskedelemben összekapcsolható még egy adattal. Coarelli a keleti kultuszok római előfordulását bemutató előadásában a Graecostadiumot Dea Syria vagy a Genius venalicii³⁹ számára felszentelt helyként értelmezi.⁴⁰ Szentély és hozzá tartozó temenos, ahol

³⁴ Vö.: Plutarchos: De sollert. anim. 19. története, ami „egy bizonyos borbélyról” szól, akinek üzlete épp ezzel szemben helyezkedett el.

³⁵ AMANDA CLARIDGE: Rome. An Oxford Archeological Guide. Oxford, 1998. 90.

³⁶ Seneca, De constantia XIII. 4.

³⁷ BAC 1902. 126. „*tene me, fugio, reboca me in Greco stadio Eusebio mancipe*”.

³⁸ Vö.: Iaculus Curtius: az önkéntes emberáldozatot bemutató lovag esete, vagy a Forum ásatásai során előkerült embercsontvázak a puteal területén. Ide sorolhatók az itt is megrendezett gladiátori küzdelmek is.

³⁹ CIL VI. 399.

⁴⁰ Vö. FILIPPO COARELLI: I monumenti dei culti orientali in Roma. Questioni topografiche e cronologiche. In: La soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano Atti del Colloquio Internazionale su La soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano, Roma 24–28. Settembre 1979. pubbl. a cura di UGO BIANCHI e MAARTEN J. VERMASEREN. Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 92 (1982) 52.

rabszolgavásár folyik, hisz maga a vásár volt a *venalicium*⁴¹ geniusának védelme alá helyezve. Ez lehetséges, mert ebből a tevékenységből is magyarázzák a hely nevének eredetét. Lehetne a *stadiumot* mint szakrális tevékenység számára fenntartott teret értelmezni, de kézenfekvőbb névromlással számolnunk. A rabszolgapiac a rómaiaknál ugyan *venalicium*, de a Mediterraneum keleti medencéjében elterjedt a *statarion*,⁴² illetve a latinizált *statarium* kifejezés használata is.⁴³ A két szó közelálló hangzása is megmagyarázhatja a *Graecostadium*, mint rabszolgapiac nevének eredetét:⁴⁴ a *statarion Graecorum*-ból alakult ki.⁴⁵ Hogy a *Graeco*- előtag ugyanazt jelenti-e, mint a *Graecostadium* esetében, azaz első használóiról ragadt rá, vagyis főként görög rabszolgák piaca volt-e, nem lehet eldönteni. Ha luxusereskedéssel számolunk, akkor valószínűsíthető, ugyanis a hellenizált területek adták a legdrágább rabszolgákat: az orvosok, a magasabb tudományokat oktató tanárok, de még a legjobb tartott szakácsok is gyakran innen kerültek Rómába.

Azt, hogy a *Graecostadium* és a *Graecostasis* se funkcionálisan, se formailag nem azonos, bizonyítottan kell tekintenünk. Meg kell még vizsgálnunk magának a *Graecostadium*nak a formai és pontosabb helybeli megjelenését a Forum körzetében. Míg a *Graecostasis* esetében csupán szilárd alépítményt, egy megemelt nézőteret kell elképzelnünk, addig a *Graecostadium* esetében több probléma is felmerül. A források alapján hol nyílt teret, hol porticust, hol épületet, illetve porticusszal határolt térben építmény(ek)et feltételeznek. Az épület vagy építmény mellett szól, hogy többször újjáépítették.⁴⁶

⁴¹ Ez eredetileg élelmiszerpiac. A *venalicium familiae* azonban eladásra szánt fiatal rabszolgát jelent (Suet. Augustus. 42.), a *venalicium*, - *ii* (*n.*) pedig rabszolga-kereskedést is. (vö.: Dig. 21,1,65.)

⁴² HENRY GEORGE LIDDELL–ROBERT SCOTT: op. cit. *στατάριον*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=statarion&highlight> [Letöltés: 2009. 08. 24. 11:02.]

⁴³ Vö.: ROSANNA ORTU: *Premessa terminologica: il lessico giuridico della guerra*. <http://www.dirittoestoria.it/4/Memorie/Ortu-Praeda-bellica.htm>. [Letöltés: 2009. 06. 14. 15:57]

⁴⁴ Vö.: Paolo Poccetti: *Gr. statarion/Lat. statarium „Sklavenmark“: Lehnwort oder Bedeutungsentlehnung?* Glotta 63 (1985) 172–180.

⁴⁵ <http://formaurbis.stanford.edu/fragment.php?record=89>. [Letöltés: 2009. 08. 24. 12:25.]

⁴⁶ Cron. a 365. MGH. Chron. Min. I (1892) 143–148.; SHA Ant. Pius. VIII. 2.

Egyetlen ábrázolása, amivel azonosították, az a Forma Urbis (FUR)⁴⁷ 18e jelű, mára elveszett, csak rajzokon fennmaradt,⁴⁸ és jelenleg sem megnyugtató formában azonosított töredéke.⁴⁹ Coarelli⁵⁰ egy olyan, porticusokkal körülvett teret rekonstruált ez alapján, ami magában foglalta az Isteni Augustus templomát (templum divi Augusti, vagy templum novi divi Augusti), és ami rabszolgapiacként funkcionált. Ugyancsak feltételezi, hogy az egész komplexum az Aequimaesium áthelyezésekor épült.⁵¹ A Coarelli-rekonstrukció a római Forum topográfiai problémáinak újabb rejtélyét veti fel: az Isteni Augustus templomának kérdését. A 18e töredék Graecostasiszal összefüggésbe hozható részlete maga a felirat: „RECOST”. Ennek több olvasata is lehetséges. Ha nem romlott változatú szótöredék, akkor nem tartozhat a *Graecos-* előtaghoz, lehet viszont a *reconstructus* vagy a *reconstitutus* szó töredéke.⁵² Ez azonban a FUR feliratai alapján nem feltételezhető,⁵³ ezért el kell fogadnunk, hogy rontott alak ([A]E), ami sűrűn megtalálható a feliratokon, és mivel ilyen előtagú névvel illetett építményről máshol nem tudunk, nagy valószínűséggel a fenti két építmény valamelyikéhez tartozik. A töredék méretarányos képét a Forum romjainak térképén a Graecostasis feltételezett körzetében nem tudjuk elhelyezni, így ez a lehetőség talán kizárható, s egyetérthetünk a Stanford Digital Forma Urbis Romae Project azonosításával,⁵⁴ miszerint a töredék a Graecostadiumhoz tartozik.

A felirat és az épület kapcsolata sem pontosítható. Maga a FUR is következetlen ezen a téren, ugyanis nem minden esetben helyezi magába az épületbe a feliratot, így nem eldönthető, hogy az épületelem-töredék az maga a Graecostadium, vagy csak amellett található. Az épület azonosításához már ismert építményt kell keresnünk. Az első kérdés tehát, hogy az épület lehet-e az Isteni

⁴⁷ Forma Urbis Romae (FUR). Róma Severus-kori márványtérképe.

⁴⁸ Codex Vaticanus Latinus 3439, f. 13–23., vö.: EMILIO RODRIGUEZ ALMEIDA: Forma Urbis Marmorea. Aggiornamento Generale 1980. (Rome, 1981), 96–98, pl. 13.; EVA MARGARETA STEINBY: op. cit. Greco stadium (FILIPPO COARELLI). 372.

⁴⁹ <http://formaurbis.stanford.edu/fragment.php?record=89> [Letöltés: 2009. 08. 24. 11:32.]

⁵⁰ Greco stadium (FILIPPO COARELLI). In: EVA MARGARETA STEINBY: op. cit. 372.

⁵¹ Itt az áldozatra szánt állatok adásvétele folyt. Ez a közlés összhangban áll Plutarchos „temenos”-ával, ugyanis így a szent állatok esetében működhetett kereskedelmi térként.

⁵² Vö.: CHARLES JAMES O’CONNOR: op. cit. 165.

⁵³ Erre utalás máshol nem fordul elő.

⁵⁴ <http://formaurbis.stanford.edu/fragment.php?record=89>. [Letöltés: 2009. 08. 24. 12:25.] Fenntartásokkal bár, de e kettő közül erre lehet gondolni. Jelenlegi ismereteink alapján más épület vagy tér nem jön számításba.

Augustus temploma? Ez eredetileg hatoszlopos (*hexastylos*), ion, vagy római korinthuszi rendű templomként épült,⁵⁵ ami Caligula érmén⁵⁶ is megjelenik. Ez 79-ben leégett,⁵⁷ Domitianus helyreállította és hozzácsatolta Minerva szentélyét. Egy másik ábrázolása Antoninus Pius sestertiusán⁵⁸ látható, amin egy nyolcoszlopos (*octostylos*) korinthuszi rendű templom áll. Ez egy újabb helyreállítás eredménye, a templom belsejében két kultuszszobor, Augustusé és Liviáé. Az érmeképek keveset árulnak el a templomról, díszítésük szinte azonos: a tympanon fölötti akroterionon quadriga, a tető szobrokkal díszített, a két oldalt Victoriák. Mindkét épület előtt lépcsősort jeleznek, de ennek nagysága nem mérvadó.

A FUR keletkezését figyelembe véve az Augustus-templom csak mint nyolcoszlopos épület jöhet számításba. A töredéken hat széles lépcső látható, ami fölött négyzet jelölte oszlopok helyezkednek el, az első sorban hat, a másodikban kettő, ami mögött a cella (?) falának vonala látszik. A templom falának és a cella bejáratának jelöléseként értelmezett vonalak következtlenül állnak, az egyikén vonás, a másikon a fal szélességét is jelző ábra látható. Az oszlopok elhelyezkedése, s a FUR léptékének viszonylagos pontossága alapján *pycnostylos*, ami a korai principátus építészeti gyakorlatának felelne meg, ebben a stílusban épült Caesar Forumának Venus Genetrix temploma, és a Divus Iulius templom is. Az oszlopok száma az első sorban mindenképp több lehetett, ha az Antoninus kori templom képe, akkor még legalább kettőt feltételeznünk kell a sorban.

A töredéket tükrözve megpróbálhatjuk az épület pronaosát rekonstruálni. Az így nyert ábra néhány részlete azonban értelmezhetetlen. Nem tudunk mit kezdeni a cella középső részénél megjelenő falrészszel, ami a kétcellás szentély két kapuja közötti részt jelenthetné. Ez így nem középen helyezkedik el, ami nehezen elképzelhető. Ha megpróbáljuk középre húzni, akkor egy minimum tízoszlopos (*decastylos*) templomot kell elképzelnünk. Ez a forma meglehetősen ritka Rómában, egyetlen ilyen épületről van tudomásunk, a Hadrianus építtette Venus és Roma templomáról. Összehasonlítani ugyan nem tudjuk, nincsenek FUR töredékek, de alaprajzát tekintve nem lehet azonos vele.

Elképzelhető, hogy a töredék nem egy templom, hanem egy magas podiumon kialakított basilicára emlékeztető építményt ábrázol. Ha megpróbál-

⁵⁵ Egyes érmeken római korinthuszinak (pl. RIC 36), másokon inkább iónnak (pl. RIC 44) látszik.

⁵⁶ RIC 36.

⁵⁷ Plin. HN 12,94.

⁵⁸ RIC 1004.

juk a töredéket Caretoni rajzán⁵⁹ a basilica Iulia falrészéhez illeszteni, akkor azt találjuk, hogy az egysoros vonallal történő faljelölés léptékében is tökéletesen illeszkedik a basilica Iulia sarokrészéhez.

Feltehető, hogy a Palatinus lejtőjén megépített bazilikás épületet a terepszonyokat figyelembe véve podiumra helyezték, amihez legalább az egyik hosszanti oldalon széles lépcsősor vezetett, melynek hosszában tíz, vagy annál is több oszlop állt. A középső dupla vonallal jelölt falrészlet így már bármilyen épületelemként értelmezhető, akár egy oltárként⁶⁰ vagy egy taberna falaként.

Az oszlopok számát nézve a töredék minden eddigi azonosítással ellentétben a hosszanti oldalhoz tartozhatott, az építmény tájolása pedig valószínűbb, hogy kelet-nyugati, hosszabb oldalával a basilica Iuliával párhuzamosan elhelyezkedő.⁶¹ Ha a városkatalógusok felsorolását is figyelembe vesszük, feltehető, hogy a Cecamore-féle⁶² rekonstrukcióval ellentétben a basilica Iulia délnyugati sarkánál helyezkedett el. Nem kizárható az sem, hogy valahol itt állt az Augustus templom is. Az sem elképzelhetetlen, hogy mint például a porticus Octavia esetében maga a templom a porticus tengelyében állt. A RECOS felirat így a vicus Iugarius vonalába kerül, maga az építmény pedig abba a körzetbe, amiben a városkatalógusok alapján állhatott. Egy másik lehetséges kialakítása az aedes Minervae Cornificinae⁶³ környezetéhez lehet hasonlítható.

Összefoglalva a fentieket, biztosan állíthatjuk, hogy a Graecostasis és a Graecostadium nem ugyanazt az építményt jelöli. Mind funkcionálisan, mind helyileg elkülöníthetők. Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Graecostadium azon a mai Via della Consolazione–Foro Romano–Via di San Teodoro–Via dei Fienili határolta területen található, melynek ásatásai jelenleg nem megoldhatók. A pontos topográfiai elhelyezésen túl problémás a FUR töredék és a Graecostadium összekötése, a térképre inkább a basilica Iulia délnyugati végén illeszkedik. Nem oldható meg megnyugtatóan a Graecostadium és a templum divi Augusti viszonya, a 18e töredéknek a templom-

⁵⁹ Caretoni plate 21. Vö.: <http://formaurbis.stanford.edu/plate.php?plateindex=20>. [Letöltés: 2009. 08. 26. 10:05.]

⁶⁰ Vö. az Area Apollonis FUR 20fg.

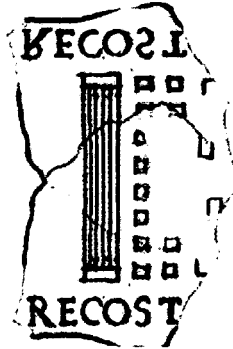
⁶¹ A felirat elhelyezkedése mind kelet-nyugati, mind észak-déli irányú tájolást is megenged.

⁶² CLAUDIA CECAMORE: Palatium: topografia storica del Palatino tra III sec. A.C. e I sec. D. C., 2002. 180.

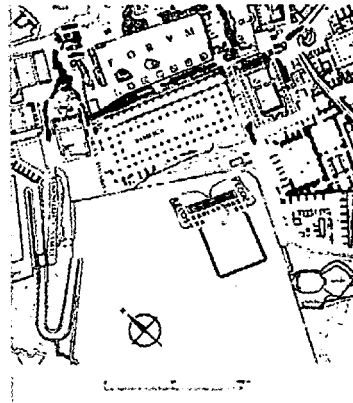
⁶³ Caretoni Plate 23. Vö.: <http://formaurbis.stanford.edu/plate.php?plateindex=22>. [Letöltés: 2009. 08. 25. 19:16.]

mal történő azonosítása igen vitatható, továbbá csak erősen valószínűsíthető rabszolgapiacként történő működése és kapcsolata a keleti vallásokkal, illetve a genius venaliciivel történő összekötése.

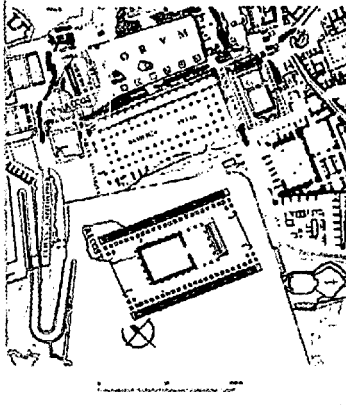
A fenti topográfiai problémák újabb ásatások és a FUR hiányzó részeinek megtalálása nélkül a rendelkezésünkre álló forrásanyag birtokában jelenleg a legmodernebb szakmunkák biztos állításai ellenére sem megoldhatók.



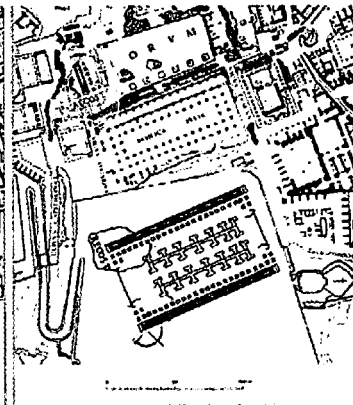
A FUR 18e tükrözésével létrehozott nyolcoszlopos porticus



A töredék felhasználásával rekonstruált tízszlopos porticus



Porticusszal övezett térben elhelyezkedő templom



Porticusszal körülvett térben elhelyezkedő tabernák

A FUR18e töredék és környezetének lehetséges topográfiai elhelyezkedése⁶⁴

⁶⁴ Az ábrát CLAUDIA CECAMORE: Palatium: topografia storica del Palatino tra III sec. A.C. e I sec. D.C. 2002. 180. képének felhasználásával a szerző készítette.

ÁGNES T. HORVÁTH
To the Question of Graecostasis and Graecostadium

The study treats one of the topographical problems of the Roman city history; the question of the identification of Graecostasis and Graecostadium and their location in the Forum and their function. The author maintains that these two ideas do not denote the same structure and can be separated from each other both functionally and in place and in time. The author examines the lists of Regionaries and by putting them in a new perspective she states that the Graecostadium can be placed at the unexplored area behind the Forum. She reevaluates the connection between the FUR 18e fragment and the Graecostadium and in her opinion based on the fragment the Graecostadium can be located at the south-western end of basilica Iulia. The study analyzes the relationship of Graecostadium with Templum divi Augusti, its functioning as a slave-market, its connection with Eastern religions and the genius venalicii. Considering all these problems the FUR 18e fragment and the location of Graecostadium cannot be satisfactorily connected and identified.

MAKK FERENC A Szent István-i államról

„Nincs világfelfogástól független, tértől és időtől elvonatkoztatható, abszolút államfogalom, mivelhogy az állam meghatározása a filozófia-, a jog-, a történettudomány pillanatnyi helyzetétől való függése mellett is a legszorosabban kapcsolódik az államot egy nagyobb egység részeként szemlélő, ideológiát sugalló és kifejező világnézethez.”

(Kristó Gyula)

2009 tavaszán *Magyarország története* címmel a magyar históriát a kezdektől egészen napjainkig tárgyaló újszerű sorozat indult, amely huszonnégy önálló részből áll. Az egyes kötetek szerzőit, akik a bemutatott korszakok avatott ismerői – a főszerkesztői Előszó szerint – a szakmai igényesség vezette. Ez a célkitűzés az általam átnézett három első kötetben – minden bizonynyal a többi könyvben is – maradéktalanul megvalósult. A vállalkozás külön nagy erénye az, hogy az értekező szövegekhez térképek, rajzok, fotók, ábrák és forrásszemelvények formájában páratlanul gazdag – zömmel színes – illusztrációs anyag társul, s ily módon a képes magyar történelmi sorozat kötetit valóban „lenyűgöző vizuális látvány” jellemzi. Ez nemcsak a főszeveg megértését, a korabeli história tárgyi háttérének, a szereplők személyiségének és életének hitelesebb megismerését segíti elő, hanem a mai világunk látványosságokhoz szoktatott és szokott olvasóinak érdeklődését és képzeletét is jobban felkelti és megragadja. A szerzők – ha nem is mindig a szükséges mértékben – totális történelem-ábrázolásra törekszenek, mivel egyaránt szerepel a politika-, a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet.¹

A sorozat második kötetét *Államalapítás 970–1038* címmel Font Márta készítette. Véleményem szerint a kötet legfontosabb – összegző, összefoglaló jellegű – fejezete az, amely *Az államszervezés mérlege* címet viseli.² Jelen írásomban csupán a mű ezen összegző fejezetével kívánok foglalkozni.

¹ ROMSICS IGNÁC: Előszó a sorozathoz. In: FODOR ISTVÁN: Östörténet és honfoglalás. In: Magyarország története. 1. Bp. 2009. (továbbiakban: FODOR 2009.)

² FONT MÁRTA: Államalapítás 970–1038. In: Magyarország története. 2. Bp. 2009. (továbbiakban: FONT 2009.) 92–93.

E rövid részben a szerző István uralkodásának (997–1038) mérlegét kívánja megvonni. Ezt a számvetést tulajdonképpen – a könyv címének is megfelelően – az államalapítás szempontjából végzi el. Fő kérdését a következőképpen fogalmazza meg: „az a struktúra, amit [István – M. F.] létrehozott, kimeríti-e már az állam fogalmát?”³ Előrebocsátom: Font Márta válasza az általa feltett kérdésre – egyértelműen és röviden megfogalmazva – az, hogy **nem**.

Meglepő a válasz, hiszen a magyar történetírásban mind ez ideig – az utóbbi néhány évet kivéve – lényegében minden történetírói irányzat a Szent István uralkodása alatt létrejött politikai-hatalmi berendezkedést államnak minősítette, legfeljebb az állam szóhoz különböző jelzőket tettek. Így például használták jelölésére többek között a keresztényállam, nemzetállam, patrimoniális állam, karizmatikus állam, préfeudális állam, feudális állam, intézményes állam, nyugat-európai, illetve európai (típusú) állam, intézményes területi állam kifejezéseket.

Érdeemes áttekinteni, hogy sorozatunk első és harmadik kötetének szerzői, akiknek művei időben közrefogják az államalapítás korát, s így kapcsolódnak egymáshoz, minek nevezik a honfoglalás kori (Géza és István előtti), illetve az István kori politikai rendszert. Fodor István a nomád jellegű magyar állam megjelölést alkalmazza az elsőre (másik írásában félnomád államnak nevezi azt),⁴ viszont mostani könyvében nem utal a következő korszak politikai-hatalmi struktúrájára, amit más művében európai típusú valódi államként emleget.⁵ A harmadik kötet szerzője, Koszta László pogány törzsi berendezkedésnek tartja a honfoglalás kori politikai rendszert, míg egyértelműen államnak, mégpedig középkori, illetve keresztény államnak minősíti a Szent István-kori berendezkedést.⁶ Font Márta a Szent István előtti időszakra szólóan törzsi államokról, barbár törzsi viszonyokról szól, az egyik térképen a Magyar Nagyfejedelemség elnevezést használja, de a szövegben ez sehol sem fordul elő, még a fejedelemség szó sem.⁷ István politikai rendszerét pedig keresztény királyság kifejezéssel jelöli meg,⁸ és –

³ FONT 2009. 92.

⁴ FODOR 2009. 55.; FODOR ISTVÁN: Az ősi magyar vallásról. In: Csodaszarvas 1 (2005) (továbbiakban: FODOR 2005.) 26.

⁵ FODOR 2005. 27.

⁶ KOSZTA LÁSZLÓ: Válság és megerősödés. In: Magyarország története. 3. Bp. 2009. 8–15., 18.

⁷ FONT 2009. 12–21., 26–32., 93.

⁸ FONT 2009. 75., 92.

mint utaltam rá – megtagadja tőle az államjellegét, azaz Szent István királyságát nem tekinti államnak.

Érdekes helyzet állt így elő, hiszen a Géza és István előtti időszakban volt állam (Fodor), az utánuk következő periódusban is létezett állam (Koszta), de a két periódus között nem volt állam (Font). Az olvasók – akár szakemberek, akár csak pusztán érdeklődők – kapkodhatják a fejüket. Nem nehéz megjósolni: így a főszerkesztői Előszóban megfogalmazott közérthetőséggel probléma lesz.

Font Márta azonban nem volt mindig ennyire szűkmarkú Szent István országaival szemben. 1993-ban még arról írt, hogy Szent László korában megerősödött a magyar állam (tudniillik a Szent István idejében létrejött állam). A szomszédos országokkal kapcsolatban szintén használta az állam fogalmát, így a Kijevi Rusz vonatkozásában is, és általánosságban beszélt középkori államokról.⁹ 2001-re változott meg gyökeresen a véleménye. Akadémiai doktori disszertációja szerint az ún. Köztes-Európa négy országának (a cseh, lengyel, orosz/rusz és a magyar területeknek) X–XII. századi történetében nem lehet államokról beszélni, mivel az első ezredfordulón mind a négy területen kialakult „új hatalmi központok valójában nem államok, hanem dinasztikus hatalmi központok” csupán.¹⁰ Ezért természetesen 2005-ben megjelent értekezésében ugyancsak igyekezett kerülni az állam fogalmát e területekkel kapcsolatban, s helyette az uralmi központ, hatalmi központ kifejezéseket használta.¹¹

Véleményem szerint komoly tévedés ezeknek a kifejezéseknek alkalmazása a Magyar Királyság minősítésére. Hiszen egy *országos* uralmi rendszer, az egész népességre kiterjedő politikai–hatalmi szerveződés hogyan lehet bármiféle dinasztikus hatalmi vagy uralmi *központ*, illetve fordítva? Nyilván sehogy sem, mivel ezek nem azonos értékű politikai kategóriák.

Egyébként hasonló fordulat következett be ugyanebben az időben Engel Pálnál is, aki 1990-ben még államalakulatokról, államalapításokról beszél a X. században krisztianizált európai népek esetében. Így könyve egyik alfejezetének a

⁹ FONT MÁRTA: Így élt Könyves Kálmán. Bp. 1993. 19.; FONT MÁRTA: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből. Pécs 1995. 10., 11., 38., 52. (Hasonlóan írt e kötet 1998-as kiadásában is.)

¹⁰ FONT MÁRTA: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században). Pécs 2001. (Kézirat.) (Továbbiakban: FONT 2001.) 8., 164., 174., 176., 263., 310.

¹¹ FONT MÁRTA: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században). Bp. 2005. (továbbiakban: FONT 2005/a) 7., 8., 266.

címe *Szent István állama* volt.¹² Viszont 2001-ben – a Szent István-i millennium éve után – ehelyett már a *Szent István birodalma* kifejezést használja a keresztény királyság és a keresztény monarchia megjelölések mellett, s nagy határozottsággal kijelenti: „a létrejött politikai rendszer még évszázadokig messze volt attól, hogy államnak lehessen nevezni.”¹³ Sashalmi Endre pedig Európa csaknem egész középkorára kiterjeszti azt, hogy erre az időszakra nézve az állam fogalmának használata helytelen. Azt írja: „Az állam fogalmát alkalmazni a középkori politikai szerveződések vizsgálatára (középkoron érve a nyugati keresztény kultúrkör történetében a IV. századtól a XV. század közepéig terjedő időszakot), a korszak nagy részében nem indokolt, sőt egyenesen félrevezető.”¹⁴

E nézetek kialakulására Otto Brunner korábbi munkája után Joseph R. Strayer 1970-es könyve volt döntő hatással.¹⁵ Strayer szerint az állam modern fogalom, és a modern (a XVIII. század óta létező) állam jelölésére szolgál, ezért nem alkalmazható a középkori (főleg a kora középkori) politikai rendszerekre, mert azok a modern államiság jegyeivel nem rendelkeznek. A korai középkorban az állam kialakulását a hűbériség partikuláris viszonyai is rendkívüli mértékben akadályozták, s csak a XII. században kezdenek megjelenni a modern állam alapvető építőelemei (mint például az állandó jogi, gazdasági, politikai, katonai intézményrendszer, hivatásos bürokraták, írásos ügyintézés, szilárd főváros, politikai szuverenitás, különböző hatalmi ágak, stabil határok stb.)¹⁶

¹² ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. In: Magyarok Európában. I. Bp. 1990. (továbbiakban: ENGEL 1990.) 111., 112., 121.

¹³ ENGEL PÁL: Szent István birodalma. In: História Könyvtár. Monográfiák. 17. 26–29.

¹⁴ SASHALMI ENDRE: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700). Pannonica Kiskönyvtár. Bp. 2006. 9–10. Ehhez l. még FONT MÁRTA: Magyarország, 1000–1204. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális-történeti koncepciók vagy valós történeti régiók. Szerk.: SASHALMI ENDRE. Pécs 2007. 81. E helyen a szerző az *állam* szó helyett „a dinasztikus hatalom,” „dinasztikus uralom” kifejezéseket használja a kora középkori hatalmi szerveződés jelölésére.

¹⁵ OTTO BRUNNER: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte. Südostforschungen im Mittelalter. Brünn–München–Wien. 1942.²; JOSEPH R. STRAYER: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton. New Jersey 1970. (továbbiakban: STRAYER 1970.). Második kiadás: 2005.

¹⁶ STRAYER 1970. 3–16. – Bizánc kivételes helyzetére – miszerint államisága az egész középkorban összehasonlíthatatlanul fejlettebb volt, mint bármelyik más európai országé – lásd LOUIS BRÉHIER: A bizánci birodalom intézményei. Bp. 2003. 172–173. Nyugat-Európában csaknem hozzá hasonlóan fejlett államnak minősül a mór Córdoba Kalifátus a középkorban. Erre lásd RACHEL RICHÉ: España musulmana (siglos VIII–XV). Barcelona 1982. 49–115. (Utóbbi adatért ELTER ISTVÁNNak jár köszönet.)

A hazai történetírásban, mint utaltam rá, néhányan magukévá tették és erőteljesen hirdetik Strayer koncepcióját, s ennek alapján tagadják Szent István királyságának állam-voltát. Az pedig mindenképpen nagy túlzás Font Márta részéről, miszerint „Az állam fogalom esetében kialakult álláspont szerint ma már általános [sic! – M. F.] az a vélekedés, hogy a középkori politikai képződményekre nem alkalmazható.”¹⁷ Én ugyanis úgy tapasztalom, hogy a történész és régész szakmában – legalábbis Magyarországon – változatlanul széles körben elterjedt ma is az állam fogalom használata a középkort illetően, de a nemzetközi szakirodalomból sem tűnt el a fogalom, miközben külföldön és itthon is igen komoly kritikák fogalmazódtak meg a Strayer-féle felfogással szemben.¹⁸

Meglehetősen különös ezek után Font Márta egy másik érvelése ugyancsak 2005-ből. Ez így szól: „Ha az állam fogalmán egy intézményrendszer működését értjük, akkor az általam elemzett területen és időben [értsd: Kelet- és Közép-Európában a X–XII. században – M. F.] aligha beszélhetünk róla; ha a régió keresztény uralkodói által létrehozott új hatalmi központok létezését az állammal azonosítjuk, akkor államról kell [sic – M. F.] beszélnünk.”¹⁹ Úgy érzem, hogy feltehetem a kérdést: most akkor végül is volt állam a középkorban, vagy nem volt?

Ez a bizonytalanság – egy nagy fontosságú kérdést illetően – jelen művében is tetten érhető. Miközben rendre új politikai, új hatalmi, új kormányzati központról és struktúráról (de nem államról) beszél, folyamatosan használja az államszervezés, államalapítás (a főcímben is ez van) és államszervező harcok kifejezéseket, és István szellemi gyermekét, az Intelmeket – Szűcs Jenő nyomán – egyenesen államelméleti munkának tartja, mindezt állam nélkül. De itt lehet megemlíteni olyan minősítéseit is, mint István, „az államalapító király” vagy „a keresztény államot megszervező Géza és Ist-

¹⁷ FONT MÁRTA: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 21. Szeged 2005. 5.

¹⁸ STAYER elméletének első komoly magyarországi bírálatára – külföldi kritikák ismertetésével együtt – I. SZABADOS GYÖRGY: Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról. Szeged 2009. (Kézirat; továbbiakban: SZABADOS 2009.). Köszönet a kézirat használatáért. – Néhány példa elégséges lehet annak igazolására, hogy a szakirodalomban jelenleg is elterjedt az állam (államiság) fogalmának használata. (Európa közepe ezer körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: ALFRIED WIECZOREK és HANS-MARTIN HINZ. Stuttgart 2000.); NIEDERHAUSER EMIL: Kelet-Európa története. Bp. 2001. 19–40.

¹⁹ FONT 2005a 7. – L. ehhez még FONT 2009. 15.

ván.”²⁰ Az előbb felvetett kérdés magyar vonatkozásban is megfogalmazható: István ténylegesen megalapította-e a magyar államot vagy nem, illetve Géza és István megszervezték-e a magyar államot vagy nem? (Nyilvánvalóan az említett közérthetőség a legkevésbé sem valósul meg ily módon.)

Font Márta röviden sorra veszi a Strayer-féle – XVIII–XX. századi – *modern* állami kritériumokat, és rendre megállapítja azok érvényesülésének a mértékét Szent István korára vonatkozóan.²¹ Eszerint az ország kereszténnyé válása még nem fejeződött be, a későbbi pogánylázadások ennek bizonyítékai. Az egyházi intézmények kiépülése sem fejeződött be, hiszen a tizenkét középkori püspökségből csupán nyolc épült ki István alatt, s az egyház középső szintje csak nyomokban volt még jelen. A várközpontok és a vármegyék kialakítása sem volt teljes, mivel a számuk később növekedett, s az ispáni rendszer sem tekinthető szilárdnak, mert nagyon függött az uralkodó személyétől. A nemzeti viszonyok átrendeződése ugyan megindult, de csak a XI. század második felében fejeződött be. Az írásbeliség és a pénzverés szintjén is csak a kezdeti lépések történtek meg. Ezek után levonja a következtetését: „az államszervezés nem fejeződött be, és az állami intézményrendszer megalapozásának csak a kezdeti [sic – M. F.] történtek meg.” Ennek igazolására szolgál a fejezet utolsó mondata: „A rendszer sérülékenységet az 1038 után bekövetkező krízis mutatta meg.”²² Értelmezésem szerint mindez kétségtelenül azt jelenti, hogy István alatt ténylegesen nem jött létre magyar állam, mert – korunk *modern* állami kritériumai szerint – nem épült fel az állam egész, teljes rendszere, ezért is került súlyos válságba 1038 után. Mindezzel kapcsolatban öt lényeges megjegyzésem van.

1. Nehéz értelmezni a szerző azon mondatát, miszerint „Az egyházi intézményrendszer kiépülése sem fejeződött be: a középkori tizenkét püspökség közül nyolcat lehet biztosan István alapításának tekinteni.”²³ A véleményem az, hogy ezzel a megállapításával a szerző István király egyik korszakos jelentőségű tettét, alkotását becsüli le. A magyar király – eltekintve az

²⁰ FONT 2009. 9., 12., 14., 21., 26., 31., 32., 44., 62., 65., 92., 93., 96., 97.

²¹ FONT 2009. 92–93.

²² FONT 2009. 93. – Éppen ezért fogalmaz FONT MÁRTA egy helyütt úgy, hogy az államszervező harcok révén alakultak ki „a későbbi [mikori? – M. F.] állam területi keretei” (FONT 2009. 32.)

²³ FONT 2009. 93.

egyetlen, önálló székhely és állandó, szilárd szervezet nélküli, latin rítusú missziós püspökségtől – a semmiből legalább nyolc, Rómának alárendelt egyháztartományt (két érsekséget és hat püspökséget) állított fel, amelyek gyakorlatilag átfogták az akkori ország egész területét.²⁴ Van egyébként olyan szakvélemény is, főleg egyháztörténészek körében, amely tíz egyházmegyét tulajdonít Istvánnak.²⁵ Arra is érdemes utalni, hogy a korszakban abszolút kötelező érvénnyel semmiféle kánonjogi törvény nem határozta meg az egyházmegyék számát. Ebből a szempontból a IX. századi Pseudo-Isidorus-féle egyházi joggyűjteményre szoktak hivatkozni, amely szerint egy szuverén királyság önálló egyháztartományához egy érsekség és tíz-tizenkét püspökség tartozik. A pápaság is csak ajánlásként fogalmazta meg ezt a X. század végétől az uralkodók részére, de még így sem számított kötelező érvényű előírásnak. A maga számára Szent István nem is tekintette még „vezérlő elvnek” sem, hiszen a két érsekség (Esztergom és Kalocsa) alapításával jelentősen túllépett a pápai ajánláson.²⁶

Ugyanakkor az is valószínű, hogy azt a korabeli egyházi előírást is mellőzte, amely szerint egy önálló érsekség alá – már alapításától kezdve – legalább három püspökség tartozott. Ugyanis az esztergomi érsekségnek – a sajátja mellett – megalapításakor csupán egy (a veszprémi), eset-

²⁴ L. például KOSZTA LÁSZLÓ: Egyház- és államszervezés. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Bp. 2001. (továbbiakban: KOSZTA 2001.). 69–70.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Bp. 2003.² (továbbiakban: KRISTÓ 2003.) 108.

²⁵ Így például TÖRÖK JÓZSEF: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. In: Keresztény századok. Bp. 2002. (továbbiakban: TÖRÖK 2002.) 47., 55.; BERTÉNYI IVÁN: Szent István és öröksége 1000–1440. Bp. 1997. 14.; ZSOLDOS ATTILA: Magyar középkor. Az Árpádok és az Anjouk (950–1382). In: Milleniumi magyar történet. Szerk.: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY. Bp. 2001. (továbbiakban: ZSOLDOS 2001.) 51.

²⁶ GERICS JÓZSEF: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: GLATZ FERENC és KARDOS JÓZSEF. Bp. 1988. 92–93.; Az államalapítás korának írott forrásai. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 15. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Szeged 1999. 281. 981. jegyz. (THOROCZKAYI GÁBOR írása); KRISTÓ GYULA: Írások Szent Istvánról. Bp. 2000. (továbbiakban: KRISTÓ 2000.) 126.; THOROCZKAYI GÁBOR: Írások az Árpád-korról. Bp. 2009. 17., 20. 57. jegyz., 54., 56. 12. jegyz. – A nemzetközi szakirodalomból erre l. ERICH FEINE: Kirchliche Rechtsgeschichte. I. Die katholische Kirche. Weimar 1954. 144–147.; HORST FUHRMANN: Provincia constat duodecim episcopatus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg-Bremen. In: Studia Gratiana XI (1967) 389–404. (E munkákra KOSZTA LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.)

leg kettő (a veszprémi és a győri) püspöki egyházmegyéje volt. A harmadik egyházmegye csak 1003 táján került megszervezésre Erdélyben. Mindez azt mutatja, hogy a magyar király nem az egyházi kívánalmakhoz és előírásokhoz, hanem a tényleges lehetőségekhez alkalmazkodott – az ún. magánegyházi rendszeren belül – egyházmegyei létesítésekor.²⁷ Különbösen pedig már az Árpád-kor vége felé a Magyar Királyság egyházmegyéinek a száma tizennégy lett a szerémi és a boszniai püspökség megszervezésével, tehát a szerző által említett tizenkettőt is meghaladta. Azután 1526-ig az egyházmegyéék száma tovább nőtt újabb – főleg miszsiós – püspökségek felállítása révén.²⁸ Akkor végül is a Szent István által létesített nyolcat melyik középkori számhoz kell hasonlítani, ha egyáltalán kell? Az összevetés érdekében azt is tanulságos figyelembe venni, hogy ebben az időszakban lengyel földön az önálló gnieznói érsekséghez három püspökség tartozott (külön működött még a poznani püspökség), Cseh- és Morvaországban önálló érsekség nélkül mindössze kettő (a prágai és a morva) püspökség létezett a német mainzi érsekség alá rendelten.²⁹

2. A Szent István-i állam – mint politikai-hatalmi szervezet – gyökeres változást, teljes szakítást jelentett a korábbi *keleti (steppei) jellegű* politikai struktúrával szemben. A régihez képest az új kormányzati szerveződésnek a fő elemei a következők voltak: új, keresztény legitimáció (királlyá koronázás), vérségi szerveződés helyett területi elv a közigazgatásban (várispánsá-

²⁷ LENKEY ZOLTÁN-ZSOLDOS ATTILA: Szent István és III. András. In: Párhuzamos életrajzok. Bp. 2003. 63–65.; KRISTÓ 2003. 107.; VINCENT MÚCSKA: Az első magyarországi püspökségekről. In: Fons 12 (2005/1. sz.) 18., 19., 24. – A magánegyházi jellegre l. például Magyarország története. I/1. Előzmény és magyar történet 1242-ig. Szerk.: SZÉKELY GYÖRGY és BARTHA ANTAL. Bp. 1984. (a vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája; továbbiakban: GYÖRFFY 1984.). 777.; KOSZTA 2001. 72–73.

²⁸ Minderre l. például ÉRSZEGI GÉZA: Püspök. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szerk.: ENGEL PÁL és MAKK FERENC. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL) 563–564.; KOSZTA LÁSZLÓ: Missziós püspökségek. In: KMTL. 458–460.; KRISTÓ 2000. 122.; ZSOLDOS 2001. 13.

²⁹ A lengyel helyzetre l. STANISŁAW A. SROKA: Lengyelország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk.: KRISTÓ GYULA és MAKK FERENC. Szeged 2000. (továbbiakban: EuM.) 181. A cseh viszonyokra l. RICHARD PRAŽAK: Cseh- és Morvaország. In: EuM. 195.; KOSZTA 2001. 69.

gok, vármegyék),³⁰ új típusú királyi tanács (hazai és külföldi világi és egyházi főemberekből), új ideológia (keresztény egyház és vallás – gyakorlatilag államvallás és államegyház),³¹ új szervezetű és irányítású haderő, új típusú (központi) törvénykezés, új tulajdonviszonyok (magántulajdon), a közszabadok pénzbeli megadóztatása (szabadok denárja), önálló (gazdasági jellegű) pénzverés és a hivatalos írásbeliség megjelenése.³²

3. Az új politikai (állami) struktúra – nemcsak Szent István uralkodása alatt, hanem a XI. század egésze során is – *hatékonyan működött*, hiszen sikerrel úrrá lett a pogánylázadások és a trónharcok pusztító beháborúin, ugyanakkor eredményesen állta útját a több irányból jelentkező külföldi (német, pápai, bizánci és a különösen veszélyes keleti nomád) expanzív törekvéseknek. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy miközben 1030-ban Szent István állama fegyverrel hárította el a német hűbéri alávetést, csaknem ugyanabban az időszakban Lengyelország (1032-ben), Csehország (1033-ban) ismételten a német fennhatóság vállalására kényszerült. A szomszédos Bulgária 1018-ban csaknem két évszázadra elvesztette függetlenségét.

³⁰ Az állammal szorosan együttműködő egyház a maga territoriális szervezetével (az egyházmegyékkel, esperességekkel és a falusi plébániákkal) is a területi jelleget erősítette az ország igazgatásában. Erre l. KOSZTA LÁSZLÓ: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Szerk.: KRISTÓ GYULA és MAKK FERENC. Szeged 1996. 111–112.; KOSZTA 2001. 65–66.

³¹ Érdemes teljesen új és fontos sajátosságként kiemelni azt, hogy a legfelsőbb kormányzati szerv, a királyi tanács (senatus) munkájában részt vettek a világi főemberek mellett a nemzetközi tapasztalatokkal és jelentős külföldi kapcsolatokkal rendelkező egyháznagyok is, akiknek közreműködését a király nem nélkülözhetette diplomáciája során. Erre l. például TRINGLI ISTVÁN: Az új királyság berendezkedése. In: Válaszúton. Szerk.: KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém 2000. 94.; GÁBOR VARGA: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. In: Studia Hungarica. 49. München 2003. 90–92. – Elmondható, hogy a magán-egyházi, illetve államegyházi rendszer érvényesülése nyomán – a királyi irányítás mellett – szorosan kapcsolódott egymáshoz az állami és az egyházi intézményrendszer. Az egyházi szervezet a világi igazgatás munkájának részeseként tulajdonképpen számos fontos területen (így a diplomácia, közigazgatás, törvényhozás, hivatali írásbeliség terén) kiegészítette, segítette a világi kormányzati apparátus működését. Természetesen a magyar egyház helyzete és szerepe nem volt egészen azonos a korabeli német birodalmi egyházzal, amely „a birodalom kormányzásának eszközeként szerveződött meg.” (KOSZTA LÁSZLÓ: Németország. In: EuM. 86–90.)

³² Ehhez l. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995. (továbbiakban: KRISTÓ 1995.) 335–358.

gét, és beosztották a bizánci tartományok közé; a szerbek és a horvátok szuverenitása is igen súlyos csorbát szenvedett a bizánci expanzió következtében.³³

4. Ez az állam *életképesnek bizonyult*: nemcsak hogy nem sorvadt el intézményrendszerének kétségtelenül meglevő hiányosságai, egyenetlenségei miatt, hanem – ha csak a Kálmán király idejéig terjedő korszakot nézzük – eredményesen tudott tovább is fejlődni, amit egyebek mellett fontos új tisztségek kialakulása (vajda, bán), újabb vármegyék szervezése (számuk a mintegy 30-ról 45-re nőtt), az egyházi középszint (esperességi és káptalani rendszer) kiépülése, újabb egyházmegyék felállítása, a vallási élet fejlődése igazol.³⁴ De sorolhatók tovább a Szent István-i állam – akár csak a XI–XII. század fordulójáig nyomon követhető – folyamatos és fokozatos kiteljesedésének bizonyítékai, az igazságszolgáltatás (bíráskodás és törvénykezés) fejlődése, a műveltségi viszonyok érezhető gyarapodása, az ország területi egységének véglegessé válása (a Kárpátok hegykoszorúja, a Fischa és a Morva folyók, valamint a Száva és az Al-Duna lettek a határok).³⁵ A királyság megerősödve került ki a súlyos és több évtizedes válsághelyzetből, s megnövekedett erejét a XI. század végétől jelentős területi hódításokra tudta

³³ L. például GYÖRFFY 1984. 815–1006.; MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 2. Szeged 1996.² 61–65.

³⁴ Ehhez jellemző kortársi értékelésként meg lehet említeni azt, hogy Kálmán király a maga uralkodásának idejét – Istvánéhoz képest – „a tökéletes vallásosság” korának tekintette. (Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: MAKK FERENC és THOROCZKAY GÁBOR. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 22. Szeged 2006. 171. (KÖRMENDI TAMÁS fordítása.)

³⁵ A határookra l. KRISTÓ GYULA: Szent István király. Bp. 2001. 106., 110–111. – Érdekes változás figyelhető meg a királyi cím használatában. Szent István többnyire a magyarok királya (*rex Hungarorum*) címet használta, de már nála megjelenik a nép helyett az országnév a királyi titulus mellett, illetve a Pannonia szó és változatainak szerepeltetése a hatalma alatt álló terület jelölésére oklevélben és vitatott aranypénzén. A Pannonia felirat azután utódainak pénzein is megtalálható. Szent László alatt 1093 táján a *rex Hungariae* alak használatos, s a továbbiakban ez következetesen felváltotta a *rex Hungarorum* címet. Azaz az alattvalók megjelölése helyére fokozatosan az ország, az állam területének megnevezése lépett. Mindehhez l. MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. 80.; NAGY GÉZA: A magyar királyok címe a XI. században. In: Turul 24 (1906) 112–116.; HÓMAN BÁLINT: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. In: HÓMAN BÁLINT: Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 191–250.; KOVÁCS LÁSZLÓ: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Bp. 1997. 24–139. (passim); GEDAI ISTVÁN: Szent István arany pénzverése. Bp. 1999. 31–57.

fordítani a Balkánon Horvátország és Dalmácia elfoglalása révén. A központi (királyi) hatalom igen erős volt: ezt lehetővé tette az uralkodó dinasztia óriási földvagyonra és az, hogy ekkor Magyarországon nem volt, nem alakult ki hűbériség, s ezáltal Nyugat-Európától eltérően elmaradt az állam, a központi hatalom privatizációja, partikuláris szétdarabolása.³⁶ Ajtony vezér 1028 tájára tehető bukása után Szent István királyságán kívül más önálló – hazai vagy idegen (külföldi) eredetű – politikai-hatalmi szervezet a Kárpát-medencén belül nem volt!

5. Igaz, hogy a mai modern *állam*-fogalom pontos jelölésére, mai jelentésének kifejezésére teljesen azonos értelmű latin vagy más nyelvű szó a középkor idején nem volt használatban a nyugati, latin rítusú kereszténység területén. Ugyanakkor használatosok voltak olyan szavak (például: *regnum*, *monarchia*), amelyek a XI. századi – s így a Szent István kori – magyarországi latinságban megalapozott történelmi vélemény szerint „államszerű politikai rendszer jelölésére” szolgáltak. Ezt igazolja az államjogász Paczolay Péter – nagy nemzetközi szakirodalomra támaszkodó – megállapítása is. Eszerint „Az államfogalom modern absztrakciójának előzményei az állam szó megjelenése előtt más szavakban jelentkeztek.” Felsorolásában e szavak és kifejezések között szerepel a *regnum* és a *monarchia* is.³⁷ Nincs tehát fogalmi, terminológiai akadálya annak, hogy Szent István királyságát államnak tekintsük.

Összegzőképpen az a határozott véleményem, hogy a Szent István által – a Géza-kori kezdeményezésekre támaszkodva s bizonyos német intézményi mintákat figyelembe véve – létrehozott kormányzati (állami) struktúra a maga korában a *hazai körülményeknek megfelelően* felépített politikai-hatalmi rendszer volt. Ezt mutatja egyebek mellett az is, hogy a Szent István-i közigazgatás nem az ezredforduló német/bajor szisztémájához hasonlított, hanem a VIII–IX. század fordulójának Karoling rendszeréhez. Ez felelt meg a magyar király központosító, országegyesítő törekvéseinek, hiszen a ma-

³⁶ KRISTÓ 1995. 368.; MEZEY BARNA (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Bp. 2003.⁵ (továbbiakban: MEZEY 2003.) 48. – A hűbériség és az állam privatizációja témára I. KATUS LÁSZLÓ: A középkor története. Bp. 2000. 227., 252–255.; MAKK FERENC: A magyarság korai története. In: Királyné messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban. Szerk.: RAMON SAROBE és TÓTH CSABA. Bp.–Barcelona 2009. 64., 65.

³⁷ Erre I. KRISTÓ 1995. 47–54.; PACZOLAY PÉTER: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: GOMBOS JÓZSEF: Finnország története. Szeged 1994. (továbbiakban: PACZOLAY 1994.) 13–16.; PACZOLAY PÉTER: Államelmélet. I. Macchiavelli és az államfogalom születése. Bp. 1998. (továbbiakban: PACZOLAY 1998.) 114–120.

gyar ispánok (comites) éppen úgy a királyi akaratot juttatták érvényre, mi-
ként korábban a Karoling grófok, eltérően az ezredforduló német grófságai-
nak vezetőitől, akik viszont – nagy többségükben – örökletessé vált magán-
grófságaikban elsősorban már a helyi és a saját érdekeket képviselték a terü-
let igazgatása során – gyengítve ezzel a központi, uralkodói hatalmat.³⁸

Ez a Szent István-i politikai hatalmi struktúra – mint *állam* – a király vezeté-
sével saját törvényei és meglevő intézményei révén szuverén módon szervezte
és irányította a fennhatósága alatt élő nép egészének életét, ugyanakkor hatéko-
nyan kifejezésre juttatta és érvényesítette az uralkodó (egyházi és világi) elit
érdekeit és törekvéseit. Egyébként ezek azok az *államismérvek, államkritériu-
mok*, amelyek véleményem szerint számos államdefinícióban – természetesen
eltérő mértékben és eltérő hangsúllyal – megfogalmazásra kerülnek.³⁹

Figyelembe véve egyrészt a korabeli német állami berendezkedést, más-
részt a korabeli magyar politikai struktúra későbbi továbbfejlődését, har-
madrészt a felgyorsított ütemű építkezést, nyilvánvalóan az új állam több
ponton is a kezdetlegesség és az elnagyoltság jegyeit mutatja magán.⁴⁰ An-
nak ellenére, hogy az előbbieken említett kritériumok különböző mérték-
ben érvényesültek a Magyar Királyság gyakorlatában, ismételten csak azt
lehet megállapítani, hogy a Szent István-i állam, azaz a *nyugat-európai típu-
sú kora középkori magyar állam* a korabeli szükségleteknek megfelelően
minden lényeges feladatát jól látta el. Éppen ezért azzal a véleménnyel értek
egyet, amely szerint „István király állama nagyon is megfogható politikai,
intézményi és területiális valóság volt”.⁴¹

³⁸ ENGEL 1990. 123.; KRISTÓ 2001. 74.

³⁹ Az idevonható államdefiníciókra l. például MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I/1.* Bp. 1987. 78–79.; KRISTÓ 1995. 11–38., 95.; HORVÁTH PÁL (szerk.): *Egyetemes jogtörténet.* Bp. 1997. 27.; TAKÁCS PÉTER: *Az állam fogalma.* In: *Államelmélet.* Szerk.: TAKÁCS PÉTER. Miskolc 1997. 9–28.; KRISTÓ GYULA: *Szent István állama.* In: *Államalapítás, társadalom, művelődés.* Szerk.: KRISTÓ GYULA. Bp. 2001. 13.; SZABADOS 2009. 8.; PACZOŁAY 1994. 13., 29.

⁴⁰ VÁCZY PÉTER: *A királyság központi szervezete Szent István korában.* In: *Szent István Emlékkönyv. II.* Szerk.: SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 1938. 51–53.; DEÉR JÓZSEF: *Pogány magyarság–keresztény magyarság.* Bp. 1938. 101–103.; SZÜCS JENŐ: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Bp. 1983. 55–67.; ENGEL 1990. 123.; KRISTÓ 1995. 367.; MEZEY 2003. 42–43.

⁴¹ SZÜCS JENŐ: *Nemzet és történelem.* Bp. 1974. 364. – Másként megfogalmazva: „Szent István államának léte vitathatatlan tény.” (KRISTÓ 1995. 332.)

Az azonban ugyancsak kétségtelen, hogy ez a politikai-kormányzati szervezet az Árpádok és az Anjouk uralkodó dinasztiájához – mindenekelőtt a király személyén keresztül – rendkívül szorosan kötődő és kapcsolódó középkori állam volt. Ebben az államban – az Árpád-kor utolsó évtizedeit és az Anjou-rezsim elejének tartományúri korszakát kivéve – a mindenkori király hatalmi túlsúlya érvényesült az ország irányításában minden más társadalmi erővel szemben. Ugyanakkor mindkét dinasztia a Magyar Királyság, a magyar állam belső kohézióját, fontos összetartó tényezőjét alkotta. Éppen ezért úgy vélem: ennek a nyugat-európai típusú magyar államnak a megjelölésére leginkább a *dinasztikus állam* kifejezés lehet a legalkalmasabb. A *dinasztikus állam* kifejezés alatt a Kárpát-medencei Magyar Királyság politikai, intézményi és területi államszervezetét értem kialakulásától, Szent István korától kezdődően.

Ezt a *dinasztikus államot* fogja felváltani – Zsigmond uralkodását követően – a középkori nyugat-európai állam újabb változata, az ún. *rendi állam*, amely a dinasztiaát megtestesítő király és a különböző társadalmi erők, a rendek között a hatalom elosztásának és gyakorlásának, az ország irányításának teljesen új, a korábbinál arányosabb és demokratikusabb formáját jelenti a középkoron messze túlmenően egészen 1848-ig, a rendiség bukásáig.⁴²

Font Márta ebben a könyvében és más munkájában a közismert felfogás alapján helyesen hangsúlyozza, hogy az állammá fejlődés – Európa más területeihez hasonlóan – nálunk is a törzsiségből (a törzsi-nemzeti viszonyokból) indult ki, de Strayer és hívei nyomán azt vallja, hogy magyar földön (s az ún. Köztes-Európa egész térségében) a politikai struktúra nem érte el az államiság fokát. A régió népei a jelzett időszakban – a X–XII. században – csupán egyfajta *átmenet* állapotába kerültek.⁴³

Én viszont úgy látom – egyetértve Kristó Gyulával – hogy a korábbi nomád fejedelemség (= nagyfejedelemség) politikai-hatalmi kereteit szétfeszítő törzsek (törzsi államok) felszámolása révén Szent István korában a magyar politikai-ha-

⁴² A rendiségre, illetve a rendi államra l. például ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története (1301–1526). Bp. 1998. (a vonatkozó rész ENGEL PÁL munkája.) 193–195.; PÁL ENGEL–GYULA KRISTÓ–ANDRÁS KUBINYI: Histoire de la Hongrie médiévale. II. Des Angevins aux Habsbourgs. Presses Universitaires de Rennes. 2008. (a vonatkozó rész ENGEL PÁL munkája.) 187–194.

⁴³ FONT 2001. 9.; FONT 2005a 17.; FONT 2009. 32., 62., 80.

talmi rendszer fejlődése egyértelműen eljutott az állam szintjére.⁴⁴ *A törzstől az államig* tartó átalakulás legnagyobb eredményének kétségkívül a magyarság megmaradása tekinthető itt a Kárpátok medencéjében, ami számos más nép (így például a dák, hun, avar, morva) esetében nem mondható el.⁴⁵ Kár, hogy erre a nagy jelentőségű történelmi tényre és vívmányra nemcsak ebben a fejezetben, de az egész könyvben még utalás sem található.

Hangsúlyozom: természetesen ha Szent István politikai-hatalmi rendszerét a XX–XXI. századi nyugati polgári állam kritériumai alapján vizsgáljuk, akkor nyilvánvalóan ahistorikus módon más eredményekre lehet jutni. De ezt nem szabad tenni. Mint ahogyan például az angolszász világban a X–XI. századi angol királyságot sem lehet, mert nem is szabad, a mai polgári demokráciára épülő alkotmányos monarchia jegyei szerint megítélni és értékelni. Az államnak, mint az emberiség régi, az ókortól meglevő politikai-hatalmi szerveződésének a tanulmányozásával kapcsolatban feltétlenül érdemes figyelembe venni azt, amit Georg Jellinek német jogtudós mond: „Minden emberi intézmény és így az állam is, dinamikus természetű, lényege nem minden korra nézve állandó, hanem változik, alakul, amennyiben beilleszkedik abba az átfogó átalakulási folyamatba, amelyet az emberiség történelme során megvalósít.”⁴⁶

Éppen ezért a történészek számára nagyon is megszívlelendő a magyar államjogász alábbi megállapítása: „Az abszolutizált és statikus államfogalom sem tudományos [sic – M. F.], sem gyakorlati szempontból nem kielégítő.”⁴⁷

Ily módon szerintem a megfelelő értelmű államfogalom (ti. a *dinasztikus állam*, illetve a *rendi állam*) a Szent István alatt létrejött és lényegében Mohácsig működő középkori keresztény Magyar Királyság számára – két egymást követő korszakban – megfelelő tudományos, szakmai minősítésnek tekinthető.

⁴⁴ KRISTÓ 1995. 320–322. – Ehhez l. még HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA: Magyar történet. I. Bp. 1939. (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 179., 230.; SZÉKELY GYÖRGY: Törzsek alkonya – népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után). In: Századok 110 (1976) 420., 426–428.; KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: A kilencedik és a tizedik század története. In: Magyar századok. Bp. 2000. (a vonatkozó rész MAKK FERENC munkája). 325–332.; ZSOLDOS 2001. 41.

⁴⁵ HÓMAN 1939. 240.; ENGEL 1990. 107., 123.; MAKK FERENC: A királyság első százada. Bp. 1992. 67.; TÖRÖK 2002. 87.; KRISTÓ 2003. 111.

⁴⁶ GEORG JELLINEK: Általános államtan. Bp. 1994. 47.

⁴⁷ PACZOLAY 1994. 10.; PACZOLAY 1998. 10.

FERENC MAKK

On St Stephen's State

Up to now Hungarian historiography has held the general view that the kingdom of St Stephen (1000/1—1038) can be regarded as a state. In the last few years, however, following the theory put forward by Joseph R. Strayer, a new concept appeared in historical literature, according to which the kingdom of St Stephen cannot be considered a state by modern standards, and it can only be seen as a power centre.

The author of the present study, on the other hand maintains that the Christian Hungarian state can be regarded as a western European-type state from its birth onward, which can rather be characterised by territorial organisation, than by the former tie of kindred concept. The kingdom of St Stephen with the active cooperation of Christian church lived up to the criteria required by a state. Accordingly, the contemporary Latin expressions referring to it – *regnum, monarchia* – depicted its main functions as well, i.e. they showed that the kingdom of St Stephen – as a dynastic state – was a functioning political power system in reality.

SEBŐK FERENC

II. Ulászló király ismeretlen oklevele 1491-ből (Forrásközlés)

Néhány esztendővel ezelőtt egy felkérés kapcsán volt módom megismerkedni egy, a hódmezővásárhelyi múzeum tulajdonában lévő oklevéllel, amelyet egy kiállításon be szerettek volna mutatni a nagyközönségnek, és ezért szükség volt az oklevél szövegének elolvasására és magyar nyelvre történő lefordításra. A kutatói szerencse e formában talált rá a jelen írás szerzőjére, minthogy rövid vizsgálódás után megállapítottam, hogy a kutatás számára eddig ismeretlen oklevélre sikerült rábukkannom, ugyanis az Országos Levéltár Diplomatikai Filmtárában nem szerepel a kérdéses diploma.¹ Az oklevél eredeti formában, nagyjából ép függőpecséttel maradt fenn. Megjegyzendő, hogy az átírt oklevél viszont nem ismeretlen, mivel azt már közzétették az erdélyi századok okmánytárában.² Az alábbiakban az oklevél szövegének átírását, valamint magyar fordítását közlöm.

Wladyslaus, dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Bulgarie, Comanieque rex, necnon Slezie, Lucemburgensis dux marchioque Moravie et Lusacie etc. omnibus Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presentium notitiam habituris salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod pro parte et in personis fidelium nostrorum universorum magistrorum sutorum tam in civitate nostra Cibiniensi commorantium, quam aliorum quorumcunque magistrorum sutorum ubilibet residentium iuribus et libertatibus Cibiniensibus gaudentibus et fruentibus exhibite sunt nobis et presentate quedam littere serenissimi condam domini Ladislai regis Hungarie et Bohemie etc. predecessoris felicis memorie in pergamento

¹ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL–DF 4.2). Szerk.: RÁCZ GYÖRGY. Bp. 2003. – Az oklevél kiadásának napjáról (1491. okt. 18.) II. Ulászlónak az alábbi oklevelei ismeretesei: Df. 246 206. (16. sz.-i másolatban), Df. 246 221. (1515. évi átíratban), Df. 247 402. (16. sz.-i másolatban) és Df. 247 600. (1513., 1515. évi másolatokban, illetve ugyanezen jelzet alatt egy 18. sz.-i másolat).

² FRANZ ZIMMERMANN–CARL WERNER–GEORG MÜLLER–KONRAD GÜNDISCH: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII (1191–1486). Hermannstadt, Bukarest 1892–1991. Az említett oklevelet I. V. 496. 2973. szám.

patenter confecte sigilloque impressivo consignate, quibus videlicet mediante idem Ladislaus rex quasdam antiquas libertates iuraque et prerogativas eorundem magistrorum sutorum inferius in eisdem litteris suis clarius expressas confirmasse dinoscebatur tenoris infrascripti supplicatum itaque nostre maiestati humiliter extitit, ut easdem litteras et omnia in eisdem contenta ratas, gratas et acceptas habere, litterisque nostris privilegialibus de verbo ad verbum inseri facere pro eisdem universi magistris sutoribus eorundemque heredibus et posteritatibus universis perpetuo innovante valituras roborare et confirmare dignemur, quarumquidem litterarum tenor talis est: Nos, Ladislaus, dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatiae, etc. rex, Austrieque et Stirie dux, necnon marchio Moraviae, etc. memorie commendamus tenore presentium quibus expedit universis, quod nostre maiestatis adeundo presentiam egregius Johannes Lemmel comes Cibiniensis aule nostre miles fidelis dilectus pro parte et in personis universorum et singulorum magistrorum sutorum tam in civitate nostra Cibiniensi commorantium quoque aliorum quorumcunque magistrorum sutorum ubilibet residentium iuribus, libertatibus Cibiniensibus gaudentibus et fruentibus nostre exposuit serenitati quomodo nullus magister sutorum in medio eorundem artem sutoriam possit exercere tamque magister, nisi prius matrimonium contrahat, vel hereditatem habeat ibidem, item quod nullus ex ipsis sutoribus in eorum consortio seu societate in vlgari czecha vocata valeat permanere, nisi sit de thoro legitimo natus, et id efficacibus litteris approbare possit, necnon in artificio sutorio prenotato et aliter se honeste conservaverit. Etiam quod neuter prefatorum sutorum in medio ipsorum pro magistro dicte artis sutorie reputetur aut habeatur, vel in consortium seu societatem ut prefatur ipsorum admittatur, nisi suum magisterium valens sit ostendat in effectu, et ut sibi ipsi ac sue familie possit prodesse et eandem nutrire. Item quod magistri sutores qui corium aptare sciunt, corium pro eorum necessitate dumtaxat et non causa venditionis laborent et illi, qui ratione debilitatis visus ex senio artem sutoriam exercere non possint, ut iidem cum corio se nutrire valeant absque quorumlibet impedimento et contradictione. Supplicantes nostro culmini humiliter, quatenus prefatam universitatem magistrorum sutorum in ipsorum antelatis iuribus libertatibus et prerogativis conservare ac easdem approbare et roborare, gratiose dignemur. Nos itaque tam ad humillime prefati Johannis Lemmel comitis et militis nostri supplicationis instantiam tum etiam ut ipsi magistri sutores prosperum sortiantur incrementum regia benignitate clementer inclinati prefatas libertates iuraque et prerogative pro

eisdem magistris sutoribus ac eorum heredibus et posteritatibus universis approbantes roboramus et eadem de novo et ex novo concedendas pro ipsis in perpetuum valituras confirmamus gratiose presentium per vigorem. Quocirca vobis fidelibus nostris iudici, magistro civium, iuratis ceterisque civibus et toti communitati prefatis sedis ac civitatis nostrae Cibiniensis districte precipientes mandamus, quatenus antelatos magistris sutores et eorum posteros in praemissis ipsorum libertatibus iuribus et prerogativis tenere et conservare modis omnibus debeatis. Nec secus facere presumatis, gratie nostre sub obtentu. Presentibus denique perlectis exhibenti restituti. Datum Wiene, in festo Ascensionis domini, anno millesimo quadringentesimo quinquagesimo quinto, regnorum autem nostrorum anno Hungariae et cetera quintodecimo, Bohemiae vero secundo. Nos igitur premissa supplicatione pro parte prefatorum magistrorum sutorum maiestati modo quosupra porrecta exaudita et clementer admissa prescriptas litteras dicti condam domini Ladislai regis non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parti suspectas, sed in omni prorsus vitio et suspicione carentes presentibusque litteris nostris privilegialibus de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali insertas quoad omnes earum continentias clausulas et articulos eatenus quatenus eodem rite et legittime existunt emanate viribusque earum veritas suffragatur ratas, gratas et acceptas habentes acceptavimus, approbavimus et ratificavimus, immo acceptamus, approbamus et ratificamus ac eas et omnia in eis contenta pro prefatis magistris sutoribus ipsorumque heredibus et posteritatibus universis innovamus perpetuo valituras roboramus et confirmamus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum per manus reverendis in Christo patris domini Thome episcopo ecclesie Jauriensis, aule nostre cancellarii, fidelis nostri dilecti, Bude, in festo Beati Luce ewangeliste, anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo primo, regnorum nostrorum anno Hungarie et cetera secundo, Bohemie vero vigesimo primo.

[II.] Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Bulgária és Kunország királya, Szilézia és Luxemburg hercege, Morvaország és Lausitz örgrófja, stb. Krisztus minden hívőjének, aki a jelen oklevelet most és a jövőben megtekinti üdvözetünket mindenek megváltójában. Mindenki számára ezúton kívánjuk a tudomására hozni, hogy mind a Szeben városában, mind másutt lakó, a szebeniek szabadságainak és jogainak örvendő varga mestereink nevében bemutatták nekünk boldog emlékezetű elődünk, a néhai [V.] Lász-

ló, Magyarország, Csehország, stb. királya pergamenre írt, rányomott pecséttel ellátott nyílt oklevelét, amelyben László király az említett varga mesterek alább részletezett régi szabadságait és jogait megerősítette. Kérték, hogy az említett oklevelet elfogadva, érvényesítve és megerősítve a jelen privilégiumba foglaljuk bele, és számukra, valamint utódaik és örököseik számára örökérvénnyel újra adjuk ki. Az említett oklevél tartalma a következő volt: Mi, [V.] László, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, stb. királya, Ausztria és Stájerország hercege, Morvaország örgrófja, stb. a jelen oklevéllel hírül adjuk mindenki számára, akit illet, hogy színünk előtt megjelenve a vitélő Lemmel János szebeni comes, hűséges udvari lovagunk a Szeben városában lakó, valamint másutt a szebeni szabadságoknak és jogoknak örvendő varga mesterek nevében előadta, hogy csak olyan ember gyakorolhatja körükben a varga mesterséget, aki házasságban él, illetve már van örököse, csak az lehet a nép nyelvén czeha nevű szervezetük tagja, aki törvényes házasságból származik, és ezt oklevéllel tudja bizonyítani, és aki becsületesen tartja magát a varga mesterség szabályaihoz. Továbbá körükből csak azt fogadják be a mesterek, illetve szervezetük tagjai közé, aki ténylegesen bizonyítja rátermettségét, és aki magát és családját el tudja tartani. Továbbá azok a varga mesterek, akik ismerik a bőr kikészítésének módját, csak a maguk szükségleteinek megfelelő mennyiségűt dolgoznak fel, nem pedig eladás céljára, azokat pedig, akik időskori rossz látásuk miatt már nem gyakorolhatják mesterségüket, a többiek kötelesek ellátni. Kérte, hogy a varga mesterek közösségét említett jogaikban és szabadságaikban tartsuk meg, és azokat kegyeskedjünk megerősíteni. Megfontolván Lemmel János comes, udvari lovag kérését, hajolván arra, hogy az említett varga mesterek a királyi kegy jóvoltából gyarapodjanak, az említett szabadságokat és jogokat rájuk és összes örököseikre nézve megerősítjük, és a jelen oklevél révén számukra örök érvénnyel újra érvényesítjük. Megparancsoljuk az összes bírónak, a polgárok előljáróinak, esküdteknak és az említett szebeni szék és város összes polgárának, hogy az említett varga mestereket és leszármazottaikat előbb említett szabadságaikban és jogaikban tartsák meg. Másként cselekedni felség sértés bűnének terhe alatt ne merészeljenek. A jelen oklevelet elolvasása után adják vissza felmutatójának. Kelt Bécsben, az Úr mennybemenetelének ünnepén [május 15.], 1455-ben, magyarországi és másutt való uralkodásunk 15., csehországi uralkodásunk 2. évében. Említett varga mestereink kérését felségünk szívesen fogadta, és mivel a néhai László király oklevelén sem vakarás, sem betoldás nem volt látható, az oklevél semelyik része sem volt gyanús, ezért azt

jelen privilegiális oklevelünkbe szó szerint, kisebbités, vagy bővítés nélkül beillesztjük, annak összes pontját törvényesnek nyilvánítjuk, elfogadjuk és érvényesítjük, az oklevél tartalmát pedig az említett varga mesterek és le-
származottaik részére örökérvénnyel megerősítjük a jelen oklevél által. Kelt a Krisztusban tiszteletre méltó atya, Tamás győri püspök, udvari kancellár, kedvelt hívünk keze által Budán, Szent Lukács evangélista ünnepén [októ-
ber 18.], az úr 1491., magyarországi uralkodásunk 2., csehországi uralkodá-
sunk 21. évében.

FERENC SEBŐK
An Unknown Charter of King Wladyslaus II from 1491.

The great majority of charters relating to medieval Hungarian history can be found in the diplomatic collection of Hungarian National Archive either in their original form, or in photocopies. Nowadays it happens relatively rarely that a historian finds a so far unknown charter in a private, or a public collection. The author of the present article found a charter of King Wladyslaus II from 1491 in the collection of the Museum of Hódmezővásárhely. This document transcribed an earlier charter of King Ladislaus V from 1455, the latter being a known document. The author publishes the text of both the transcribing and the transcribed charters in original Latin and their Hungarian translation as well.

RÁBAI KRISZTINA

„Hic aliud registrum novum incipit...”

Jelen tanulmány bepillantást kíván adni abba a kutatási projectbe, amelynek célja Jagelló Zsigmond lengyel herceg 1500 és 1507 között keletkezett számadáskönyveinek kiadása. Ehhez kapcsolódóan az eddig csak részlegesen kiadott forrásról szeretnék bővebb leírást adni, amely szöveg nemcsak Magyarország XVI. századi történetére vonatkozóan foglal magába számos érdemi információt, hanem Csehország, Lengyelország, Ausztria és Litvánia történelme szempontjából is releváns. Nyelvészeti szempontból is tanulságos *registrum*okról van szó, hiszen egy olyan korszakban keletkeztek, mely határmezsgyét képez a nyelvhasználat tekintetében, amikor is a latin nyelvhasználatot fokozatosan felváltja a nemzeti nyelv használata az írásbeli adminisztráció több területén.

A tárgyalt két kötetnyi számadáskönyv közel harmadrésze magyar vonatkozású, hiszen vagy a Magyar Királyság területén íródott, vagy magyar követek, küldöttek tevékenységéről emlékezik meg, ami a budai királyi udvarral és magyar előkelőkkel való szoros és intenzív kapcsolatról tanúskodik. A forrás magyar vonatkozású része Divéky Adorján munkájának eredményeként a XX. század elején megjelent nyomtatásban is,¹ amely kiadvánnyal Kristó Gyula professzor úr tanácsára, 2003-ban kezdtünk el foglalkozni kutatótársammal, Horogszegi Zoltánnal együtt. Hamarosan elkészült a teljes kiadott szöveg fordítása, amelynek egy-egy részlete történész szakdolgozatainkba is bekerült,² továbbá nyomtatásban is megjelent a Documenta Historica lapjain.³ A következő lépés a forrás kiadatlan részeinek feltérképezése volt, melyre 2006 és 2008 között került sor két MÖB ösztöndíj segítségével a Varsói Állami Levéltárban. Ekkor írtuk át a forrás eddig még kiadatlan részeit, továbbá ez idő alatt, majd a következő évi litvániai kutatóutunk során gyűjtöttünk Zsigmond hercegi éveire és a forráshoz kapcsoló-

¹ DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). Magyar Történelmi Tár. Bp. 1914. (továbbiakban: DIVÉKY 1914.)

² HOROGSZEGI ZOLTÁN: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. Szeged 2004. (Egyetemi szakdolgozat); RÁBAI KRISZTINA: Jagelló Zsigmond budai számadásai. Szeged 2004. (Egyetemi szakdolgozat).

³ HOROGSZEGI ZOLTÁN–RÁBAI KRISZTINA: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. Documenta Historica 67. Szeged 2005. (továbbiakban: HOROGSZEGI–RÁBAI 2005.)

dó nemzetközi szakirodalmat.⁴ Lengyel és litván szakmai körök érdeklődésére is számot tartó vállalkozásunk következő állomásaként – lengyel támogatással – a forrás teljes, kiadatlan részét szeretnénk publikálni, amely szakasz munkálatai jelenleg is folyamatban vannak.⁵

A Jagelló-család a XV. században vált olyan hatalmi tényezővé, amely évszázadokon át meghatározóvá tette Európa politikai életének formálásában. Sikerüket részben házasságpolitikájuknak tudhatjuk be, a dinasztia tagjait ott találjuk számos európai uralkodócsaládban. Az első Jagelló, aki a politikai nagyhatalomnak számító Magyar Királyság történetével kapcsolatba hozható, Jogaila litván nagyfejedelem (1377–1434) volt, aki I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) leányát, az akkor már lengyel uralkodóként regnáló Jadwigát (1384–1399) vette feleségül. Hamarosan újabb házassági kapcsolat jött létre a magyar és a litván uralkodócsalád között, mégpedig 1454-ben, amikor is Jogaila fia, Jagelló Kázmér litván nagyfejedelem (1441–1492), és lengyel király (1447–1492) feleségül vette Habsburg Erzsébetet, az akkori magyar és cseh király (1445–1457), V. László nővérét.⁶ Az ifjú uralkodó, László halála után – mivel örököst nem hagyott – Erzsébet és fiai formáltak igényt a magyar és a cseh koronára, amely igényük realizálódott is II. Ulászló (cseh király 1471–1516, magyar király 1490–1516) trónra kerülésével. IV. Kázmér és Erzsébet házasságából 13 gyermek született, közülük 6 fiú.⁷ Kiterjedt családi kapcsolatainknak köszönhetően az 1490-es évekre

⁴ Ezúton szeretnék köszönetet mondani DR. RITA REGINA TRIMONIENÉ tanszékvezető asszonynak, a Siauliai-i Egyetem Történeti Tanszékéről és DR. RIMVYDAS PETRAUSKASNAK, a Vilniusi Egyetem Történeti Tanszékéről kutatásunkhoz nyújtott segítségükért.

⁵ A jegyzetapparatus nélkül hozzávetőleg 600 oldal terjedelmű latin szöveget – a tervek szerint – angol nyelvű bevezető és jegyzetanyag kíséri a szélesebb körű felhasználhatóság érdekében.

⁶ Erzsébet és László, Habsburg Albert (magyar és cseh király 1437–1439) és Luxemburgi Erzsébet gyermekei.

⁷ MAŁGORZATA DUCZMAL: Jagellonowie: Leksykon biograficzny. Kraków 1996. 542–561. A 13 gyermek közül 11 érte meg a felnőtt kort. „Nem csoda, hogy a jelenlegi európai uralkodóházak mindegyike ősei között tartja számon Kázmért” – fogalmazta meg PAWEŁ JASIEŃICA, a Jagelló családról írt könyvében (*Polska Jagiellonów*). PAWEŁ JASIEŃICA: Jagiellonian Poland. Transl. ALEXANDER JORDAN. Miami, Florida 1978. (továbbiakban: JASIEŃICA 1978.) 191.

a Jagellók kezében volt Kelet- és Közép-Európa legnagyobb része (a Litván Nagyfejedelemség, a Lengyel, a Magyar és a Cseh Királyság).

Jagelló Zsigmond (1467–1548) nyolcadik gyermekként és ötödik fiúként született. Szülei házassága termékeny volt, testvérei többsége – köztük valamennyi fivére – megérte a felnőtt kort, amely körülmény hozzájárult ahhoz, hogy jóllehet Európa jelentős részét Jagelló királyok uralták, ő maga mégis örökség nélkül maradt apja halála után, és így kénytelen volt fiverei neki folyósított apanázsából élni, mely nem csak pénz-, hanem természetbeni juttatást is magában foglalt.⁸ A képzett, uralkodói erényekkel is jeleskedő herceg – ahogyan azt intézkedései is bizonyítják – igen jó szervezőnek bizonyult, és az 1499–1504 között irányítása alá került területeket gondosan megszervezte, igazgatását megreformálta.⁹

Jóllehet a legkorábbi, fennmaradt számadáskönyvek a XIV–XV. század fordulóján keletkeztek – mint pl. Jadwiga és Jogaila számadásai – általánosan elterjedtte lengyel területen, a XV. század második felétől vált a *registrumok* vezetése.¹⁰ Ezekről a számadáskönyvekről alapvetően elmondható,

⁸ Részletesebb életrajzi adatokba nem bocsátkozom. DIVÉKY 1914. 1–10.; JACOB CARO: *Geschichte Polens*. V. Gotha 1888. (továbbiakban: CARO 1888.); HOROGSZEGI-RÁBAI 2005. 3–7.; RÁBAI KRISZTINA: Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz. (kiadás alatt: A VI. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai.)

⁹ Mivel nem tartozik szorosan a témához, nem térek ki a sziléziai hercegségek hovatarozásának problematikájára. Ahhoz azonban, hogy teljes egészében áttekinthessük és megérthessük a számadáskönyveket, fontosak lehetnek a következő adatok: 1499. nov. 27-én kapja meg Zsigmond a – korábban János Albert birtokába tartozó – Glogoviai Hercegséget; 1501. dec. 8-án kerül birtokába – a hivatalosan Corvin János örökének számító – Opaviai Hercegség; 1504. jún. 4-én pedig II. Ulászló neki ajándékozza az Alsó-Lausitzi Ögrófságot. FRANZ PALACKY: *Geschichte von Böhmen: Das Beitalter Jagelloniden*. V/2. Prag 1867. 25.; C. GRÜNHAGEN: *Geschichte Schlesiens*. I. Gotha 1884. 360–363. DIVÉKY 1914. 55.; MACIEJ DOGIEL: *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae...* Scholarum Piarum. Vilnae 1758–1764. I/1. 25., I/2., 546–548.

¹⁰ A Varsói és Krakkói Állami Levéltárban számos ilyen forrást őriznek, amelyek egy része már napvilágot látott kritikai kiadásban, ám jelentős hányaduk még kiadatlan. A Varsóban, a Történelmi Documentumok Központi Archivumában (AGAD = *Archiwum Głównie Akt Dawnych*) őrzött fondokról tájékozódhatunk honlapjukon: http://www.agad.archiwa.gov.pl/eng/zespolny_serie.pdf, azonban részletes lista, csak helyben áll rendelkezésre. Áttekintés a Varsói Levéltár anyagáról: TERESY ZIELŃSKIEJ: *Archiwum Głównie Akt Dawnych: informator o zasobie*. Naczelnia Dyrekcja Archiwów Państwowych. Warszawa 1992.

hogy a Jagelló-dinasztiához tartozó hercegek, királyok udvartartásának mindennapi életét követik nyomon, feljegyezvén mindenféle kiadásait és bevételeiket. Kronológiai vagy tematikus sorrendiség figyelhető meg az egyes kötetekben, és bár a bejegyzések alapvetően hasonlóak – hiszen azok dátummegjelölés, vásárolt áru, fizetett összeg és egyéb alapinformációkat adnak meg –, mégsem mondható, hogy szigorú szabályok szerint íródtak. Egy-egy udvartartás életét szerencsés esetben több, egymással párhuzamosan vezetett *regsitrum* segítségével követhetjük nyomon, hiszen a „főkönyv” mellett úgynevezett „segédkönyveket” is vezettek.¹¹ Az általunk vizsgált udvartartás „főkönyve” 1500 előtről nem maradt fenn, de egy „segédkönyve” igen, amelynek adataiból és az 1500 után íródott főkönyv visszaulásai-ból bizonyosak lehetünk meglétében, továbbá képet kaphatunk a hercegi udvartartásról a mondott évszámot megelőzően is.

A forrás szövegének egy része, kisebb-nagyobb részletekben, különböző helyeken már napvilágot látott.¹² Az eddigi kiadások közül Divéky Adorján munkája a legterjedelmesebb és legpontosabb. Lengyel kutatók közül Adolf Pawiński foglalkozott behatóbban Zsigmond számadáskönyvével és hercegi éveivel, ám a könyvében közölt forrásrészletek sok hibát tartalmaznak.¹³ Ami a Zsigmond hercegi éveire és a számadásokhoz kapcsolódó lengyel szakirodalmat illeti, többségében ismerték és használták Divéky és Pawiński munkáját is. Találhatunk azonban olyan írásokat is, amelyek Zsigmond hercegi éveit feldolgozva, – ugyan nem kizárólag a számadáskönyv adataira építve – meglehetősen alapos szakmunkáknak tekinthetők, és túllépnek a Pawiński „szabta” kereteken. A teljesség igénye

¹¹ DARIUS ANTANAVIČIUS–RIMVYDAS PETRAUSKAS, (ed. and transl.): *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitu knygos (1494–1504)*. Vilnius 2007. (továbbiakban: ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007) XXVIII–XXX.

¹² A vonatkozó magyar szakirodalomról olvasható: HOROGSZEGI ZOLTÁN: *Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Szerk. HALMÁGYI MIKLÓS–RÉVÉSZ ÉVA. Szeged 2007. 34–35.

¹³ Rövidke szemelvényt közöl Zsigmond számadásaiból, az eredeti kéziratra és PAWIŃSKIra hivatkozva, de nagyon komoly hibákat ejtve Zbiór dokumentów Zakonu Paulinów w Polsce. Szerk. JANUSZ ZBUDNIEWEK. II 1464–1550. Warsaw 2004. 290–292.

nélkül¹⁴ említsük itt meg Stanisław Nowogrodzki munkáját, amely Zsigmond hercegi éveinek, azon belül is sziléziai hercegsége időszakának adja forrásokkal alátámasztott és széles szakirodalmi bázisra épülő, alapos áttekintését.¹⁵ A könyvből olyan információkhoz juthatunk, melyek a korábbi és későbbi szakirodalomból egyaránt hiányoznak. Divéky tanulmányainak is „hiányossága”, hogy a herceg életéről írva a számadáskönyvből ki nem derülő részekhez hivatkozási alapul Jacob Caro XIX. századi munkáját használja,¹⁶ mely ugyan nagyon alapos, de – a korszak történetírására jellemzően – alapvetően nélkülözi vagy mellőzi a forrásokra való hivatkozást.

Zsigmond számadásai két kötetben maradtak az utókorra.¹⁷ A két, hosszúság alakú, barna bőrkötésű kötet bejegyzéseit különféle vízjelekkel ellátott papírlapokra írták, tintája barnás színezetű.¹⁸ Mindkét kötetet Varsovában, a régi iratok fő levéltárában (*Archiwum Głównie Akt Dawnych*) őrzik, a korona kincstárának levéltári anyagában (*Archiwum Skrabu Koronnego*), a királyi számadások (*Rachunki królewskie*) között. Az első kötetet 29-es jelzet alatt tartják számon, a másodikat 33-as jelzet alatt, utóbbi kötet állagát tekintve jobb állapotban van. Az érdeklődők számára – állagvé-

¹⁴ A teljes lengyel szakirodalom áttekintésére nem volt módomban, így nyilvánvaló, hogy nem törekedhettem a teljességre e dolgozat írása közben sem. Zsigmond hercegi éveivel kapcsolatban jellemzően Szilézia történetével foglalkozó munkákban olvashatunk, ami a XIX. századi történetírást illeti. A XX. században már szenteltek könyvet kifejezetten Zsigmond hercegi éveinek (pl. ZYGMUNT BORAS: *Zygmunt Stary w Głogowie*. Katowice 1983.), de elsősorban arra az időszakra összpontosítottak, amikor már lengyel királyként uralkodott.

¹⁵ STANISŁAW NOWOGRODZKI: *Rządy Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499–1506)*. Kraków 1937.

¹⁶ CARO 1888.

¹⁷ AGAD, ASK, *Rachunki królewskie 29 és 33 jelzetű mikrofilmeken* (továbbiakban: *Rachunki 29 és 33*).

¹⁸ Ami a papírt és a rajta található vízjeleket illeti, nem folytattunk kutatásokat, így nem térek ki a vízjelek részletes leírására. Mindenesetre tanulságos lehet, hogy a számadáskönyv lapjain többféle vízjel található, ahogyan azt a szöveg is érthetővé teszi számunkra. A bejegyzésekből tudható, hogy bizonyos időközönként – nyilván amikor a szükség úgy hozta – vásároltak egy-egy *libra* papírt, amiből következik, hogy különböző papírmalmokból kikerülő, tehát különféle vízjelekkel ellátott ívekből állt össze a kötet. „Item pro libra papiri ad thesaurum dedi ii grossos.” *Rachunki 33, passim*.

delmi okokból – a forrás mikrofilmen érhető el és olvasható. Az első könyv számadásait 1500 és 1504 között jegyezték fel, a második könyv folytatólagosan tartalmazza az 1504 és 1507 közötti évek kiadásait és bevételeit.

Az első kötet belső borítóján, a bal szélén alul, korabeli kéz írásával ez olvasható: „*sic venit marc CCCVIII flo XXII ½ Olbricht sic vol CCCIX flo et XI ge XVI flo et XX ge*”. Ugyancsak a borító belső részén, felül, későbbi kéz írásával ezt találjuk: „*Roku 1500 do 1504*”. Mindkét kötet lapjai utólag kerültek sorszámozásra, egy későbbi írókéz – feltehetőleg az, amelyik a kötet elejére lengyelül felírta mely években írták a forrás szövegét – ceruzával a jobb felső sarokba írt számokkal látta el a lapokat, a *versokat* számozatlanul hagyva. A 29-es jelzetű kötet lapjai közül a 11v–18v közötti üres, továbbá a 379v után található még 9 számozatlan lap.

A Divéky-féle szövegkiadás annyiban különbözik ettől, hogy a kiadott rész az „1-ső oldal”-al kezdődik, míg a kézirat első lapja kettes (2) számot visel. A kiadásban az oldalszámokat később *folio* számok váltják fel. A bevezetőből megtudhatjuk a kéziratról, hogy „379 számozott lapból áll s elől-hátul 9 számozatlan levélből”.¹⁹ Ez ugyan felveti a kérdést, hogy mikor számozták be az első 9 lapot, továbbá hogy miért csak utólag számozták be, ha a lapszámozási rendszerbe beleszámolták ezeket a számozatlan lapokat is, de a lényegre tekintve – vagyis hogy a Divéky által használt *folio* számok az első (a kiadásban ‚oldal’-nak nevezett) 9 laptól eltekintve megegyeznek és összeegyeztethetők a kéziraton ma is olvasható számokkal – ennek nincs különösebb jelentősége. A mikrofilmen található adatok alapján a 29-es kötet 388 lapból áll.

A 33-as jelzetű könyv első lapja érdekes módon a 19-es számmal kezdődik. Annál is érdekesebb ez, mert a következő lap a 2 számot és innentől nagyság szerinti növekvő számsorrendben követik egymást a számok, egyesével egészen 250-ig, az 5v–14v közötti oldalak üresek. Divéky mindössze annyit közöl, hogy „250 levélből áll, folytatása az előbbinek ... papirosa, tintája, írása szakasztott olyan, mint az előbbié, csak alakja kissé nagyobb.”²⁰ Itt jegyzem meg, hogy a Divéky-féle kiadás szövegének az eredetivel való szó szerinti összevetésére nem volt lehetőségünk varsói kutatómunkánk során, de annyi elmondható, hogy Divéky figyelmét számos ma-

¹⁹ DIVÉKY 1914. 6.

²⁰ DIVÉKY 1914. 6.

gyar vonatkozású bejegyzés elkerülte, ami a forrás terjedelmét figyelembe véve, egyáltalán nem meglepő és kevésbé bírálható.²¹

Ami a kézírást illeti, alapvetően jól olvasható, nehézséget a lengyel szavak korabeli „helyesírása”, valamint néhány – kiírt alakban soha nem szereplő rövidítés – jelentett. A szöveg egészével kapcsolatban nehéz eldönteni hányan írták. Ennek egyrészt az az oka, hogy a különböző egységek kezdő sorait egyértelműen szebben, rajzoltosabban írták, ami nem feltétlenül jelenti további írnok bevonását, a másik ok a forrás keletkezésével kapcsolatos. Mivel a kiadások ad hoc jelleggel kerültek bejegyzésre, nyilván nem mindig voltak adottak a szépírás feltételei, előfordulhatott, hogy útközben vagy nem megfelelő környezetben kellett dolgoznia az írnoknak.²² A forrás jelentős része feltehetőleg ugyanannak az írnoknak a munkája, azonban e mellett, egy másik kéz írása – hosszú, szálkás betűkkel – egyértelműen elkülöníthető a 241v–249v között, nevezetesen az 1506. december 20. és 1507. január 24. közötti időszakban.²³ Ez a kézírás megjelenik a második kötet kezdő sorai között is (4v–5), amelyek lejegyzésére ugyancsak 1506 decembere és 1507 januárja között került sor. A számadáskönyv elejében ugyanis külön kiemelve feltüntették azokat a bevételeket, amelyek az adott számadáskönyv írása folyamán – azaz több éven keresztül – beérkeztek a kincstárba. Ezzel magyarázhatóak az üres lapok a kötetek elején, ahogyan azt a kötetek külsejének leírásakor említettük. A befolyó összegeket tehát legalább kétszer találjuk meg a számadások sorai között, egyszer az elején, a bevételek összesítésekor, egyszer pedig annak a napnak a kiadásainál, amely napon az adott összeg érkezett. Noha a számadáskönyv bejegyzései alapvetően kronologikus rendben íródtak, gyakran találunk utólagos bejegyzéseket, ami nem meglepő, ha meg-

²¹ Talán legszembetűnőbb hiány a kérdéses első 9 lap esetében fedezhető fel, ahol is az 1500 és 1504 közötti évek bevételeit részletező sorok között elkerülte Divéky figyelmét három, Budán 1502-ben kelt bejegyzés, amelyek a 8r és 8v oldalakon olvashatóak.

²² Néhol egy oldalon belül is egyértelműen észrevehető, hogy jöllehet ugyanaz a kézírás, egyes bejegyzéseknél sokkal erősebben nyomta az íróeszközt a lapra az írnok, pl. Rachunki 33, 231.

²³ Szemléletesen mutatja ezt a számadáskönyv utolsó két oldala, ahol egymás mellett látható a két kéz eltérő írása.

gondoljuk, hogy az írnok nem lehetett mindenhol jelen, ahol a hercegi udvar beszerzései, kiadásai bonyolódtak.²⁴

Egy harmadik, nagy bizonyossággal felismerhető és elkülöníthető kézírása is feltűnik a sorok között meghatározott időközönként, Szydłowiczki Kristóf saját kezű írása, melyet azon alkalmakkor hagyott a papíron, amikor ellenőrizte a számadáskönyv adatainak helyességét, amit aláírásával hitelesített is. „Istius superioris summa percepta et extradita sunt per me examinata et in vero numero inventa Cristoff S[chidlowieczk]i m[an]u p[ro]p[ria] s[ub]s[cripsi]t.”²⁵ Ebben a vizsgálatban feltehetőleg azok, a kézirat lapjainak alján, a baloldalon tett bejegyzések segítettek, melyek a *folion* feltüntetett pénzek összegét rögzítik.

Ahogy arról már volt szó, a számadáskönyveket két nagy csoportra oszthatjuk, főkönyvekre és segédkönyvekre. Zsigmond hercegi éveiből is fennmaradt ilyen segédkönyv, melyet ugyancsak a Varsói Állami Levéltárban őriznek. A segédkönyv létezéséről Divéky is tudott, ahogyan írja: „E két kötetten kívül van még két kézirat (Nr. 20., Nr. 21.) *Regestrum curiensium, qui ad equos serviunt* címmel, amelyben a lovaknál szolgáló cselédség bérei vannak följegyezve. ... A 20-ik és 21-ik számú kéziratok anyaga nincs közölve, mert nem nyújt semmi tanulságos adatot; száraz felsorolása a szolgálóknak és a kapott bérüknek, mint az a 119-ik íven látható. Szinte szakasztott másolata ennek (*Item in eodem recessu eodem die N. ad suum servitium etc.*), úgy hogy semmi újat és érdekeset nem tartalmaznak s azért közlésüket

²⁴ Azért, hogy ne sikkadhasson el egyetlen tétel sem, a kiadásokat több számadásban is feljegyezték. Így a tárgyalt számadáskönyv szövegéből tudjuk, hogy létezett a herceg udvarnokainak egy külön számadáskönyve („...ut in *registro curiensium* stat...”), de az udvar többi személyzetének bérei is bekerültek egy-egy „segéd” számadáskönyvbe, sőt a *dispensator* is külön számadást vezetett, amelyben azokat a kiadásokat tüntette fel részletezve, amelyek a „főkönyvben”, csak mint „*ad dispensandum*” vagy „*ad necessaria*” szerepelnek (Rachunki 29, 33, passim). Mindezek nem maradtak fenn, – leszámítva az udvarnokok *registrumát* – létezésükre csak a főkönyv utalásaiból következtethetünk. Az udvarnokok *registruma*: *Regestrum curiensium domini principis Sigismundi qui Ad Equos Serviunt Et quot Aliquis Equos habet Et A quo tempore cuilibet Incipit Servitium Similiter Quom aliquis Accepit pecunias ad suum servitium Et in quo Loco Etc.* Rachunki królewskie sygn. 21., Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Głównie Akt Dawnych.

²⁵ Rachunki 33, passim. Többféle, de a fentihez hasonló formulát használt, melyek nem csak az íráskép miatt különböznek el a szöveg többi részétől, hanem a miatt is, mivel ezen mondatok köré vízszintes, két szélén felhajló pergamen csík van rajzolva.

nem tartottuk szükségesnek.”²⁶ Ehhez annyit érdemes pontosításként hozzátenni, hogy csak a 21. jelzetű kézirat tartalmazza Zsigmond udvarnokainak kérését, a 20. szám alatt viszont a János Albert udvartartásával kapcsolatos számadás található.²⁷

A kiegészítő *registrum*ot ismerte és használta Pawiński is, ezek alapján készítette el Zsigmond *itinerarium*át (1493–1507).²⁸ Mindenesetre ebből tudhatjuk, hogy Zsigmond saját udvartartással rendelkezett már 1494-ben is, amelynek akkor is első embere volt Szydłowiecki a későbbi kancellár. Márpedig ha segédkönyvet írtak, feltételezhető, hogy főkönyvet is vezettek, ami azonban nem maradt fenn. Betudható ez annak is, hogy egy számadáskönyv mindössze addig bírt jelentőséggel, amíg használatban volt. Egy-egy *registrum* lezárultával újat kezdtek vezetni, a régit pedig egy központi helyre szállították és ott tárolták.²⁹

További segédkönyvek létezésére is következtethetünk a fennmaradt forrásból, így többek között az udvar élelmezésének anyagi ellátásáért 1504–1507 között felelős Olbricht *dispensator* is külön *registrum*mal rendelkezett („...*Olbricht dispensatori dedi ad parva necessaria coquine ut in suo stat registro 1 flor[enum]...*”),³⁰ mely írás alapján többet tudhatnánk meg a korabeli mindennapi élet egy olyan fontos szegmenséről, mint a táplálkozás. Az erre vonatkozó adatok ugyanis csak szórványosan fordulnak elő a főkönyvben.³¹

²⁶ DIVÉKY 1914. 6.

²⁷ Reg. expositorum – Jo. Alberti regis Poloniae – 1492 per Jacobum Schidlowyeczki – D. 1492–95; Rachunki królewskie sygn. 20, Archiwum Skrabu Koronnego I., Archiwum Głównie Akt Dawnych.

²⁸ PAWIŃSKI 1893. 219–232.

²⁹ ANTANAVIČIUS – PETRAUSKAS 2007. XXXIX.

³⁰ Rachunki 33, 222, 222v, 224, 225, 225v, 228, 229v, 230.

³¹ „... pro istis rebus que duxerat de Wylna primo pro una barila vini ... pro vino ad mensam de civitate... pro una barila vini et pro alio vino quod erat acceptum per Chroberski per manus Olbricht dispensatoris que barila in celarium domini principis est portata... pro tribus ollis aceti vini pro via ad coquinam... quum per dispensatores istos qui ante providebant omnia digeria non fuerat data cervisia pro familia dedi Olbricht dispensatori ad providendum eadem digeria... ut persolveret cervisiam et medonem et alia que ad prestam pro digeriis familie accipiebantur quum per thesaurarium lithvaniensem non dabantur necessaria... pro panibus aurigis quum non erat panis datus a provisoribus...” Rachunki 33, 221, 224v, 225, 237, 229, 236v, etc.

A forrás nyelve alapvetően latin, de számos lengyel szót, kifejezést tartalmaz. Ahogyan az a középkori írásbeliségre jellemző, az *,ae' diftongus ,e'* formában kerül leírásra, nehezen különböztethetőek meg a *,c'* és *,t'* betűk, továbbá nem következetes az írások az *,u'* és *,v'*, valamint *,w'* betűk használatában sem. Mondatait nagyobb térközökkel választja el, de ha több bejegyzés összetartozó volta miatt ugyanazon bekezdésben van lejegyezve, akkor meglehetősen nehéz elválasztani az értelmi egységeket a központozás hiánya miatt.

Nem következetes a nagy kezdőbetűk használatában sem; olykor a személynéveket is kisbetűvel írja, előfordul ugyanakkor, hogy egyes jelzőket – mint pl. litván, azaz *lithvanicus* – nagybetűvel ír. Ennél már csak a római számok írásának gyakorlata követhetlenebb, amire alapvetően a kisbetűs írás a jellemző, de az ötös és a százas esetében gyakran használ nagybetűt, továbbá az egyeseket kis *i* betűkkel adja meg, kivéve az egyet, ami leginkább az arab 1-re hasonlít. A helynevekre ugyanaz vonatkozik, mint a személynévekre, írásuk nemcsak a kezdőbetű tekintetében nem mondható egységesnek. Arab számokat évszámok leírásánál használ, továbbá a 29. és 33. jelzetű kötet kezdő lapjain a bevételek feltüntetésénél (2v–11; 1–5).

A szöveg jellegéből, funkciójából adódóan mondatai alapvetően egyszerűek, könnyen érthetőek, leszámítva azokat a hosszabb bejegyzéseket, amelyekben pénzváltási adatokat is leír, valamint több, különböző összeg bevétel és elköltése kapcsán indokolja az adott összeg elköltését. Az általam eddig vizsgált – a Jagelló fivérek udvartartásához kapcsolódó – számadáskönyvek szerkezetüket, nyelvezetüket, mondataikat és szókészletüket tekintve sok hasonlóságot mutatnak, amely betudható egyrészt a testvérek közös neveltetésének és hasonló összetételű udvartartásának, másrészt az írások hasonló képzettségének.³² Mindemellett meg kell jegyeznünk, hogy minden írásoknak – és így az általa írt bejegyzéseknek is – megvan a saját, felismerhető stílusa. A Zsigmond számadáskönyvét vezető írnok például előszeretettel használ lengyel szavakat, sőt olykor egész mondatokat lengyelül ír le – nyilvánvalóan anyanyelve is lengyel volt –, míg ez nem mondható el Ulászló – feltehetőleg magyar ajkú, de mindenképp magyar többségű környezetben élő – íróról. Nagyon érdekes és tanulságos dolog lenne a három fivér számadáskönyveinek összevetése, különös tekintettel az udvartartás tagjainak nemzetisége és a számadások nyelvezete kapcsán, de ez a terjedelmi keretek miatt sem képezheti ezen írás tárgyát.

³² ANTANAVIČIUS–PETRAUSKAS 2007. XLII–XLIII.

Az általam vizsgált számadáskönyvre visszatérve, abban előfordul, hogy az írnok kifejejt szavakat, máskor kétszer is beleír a mondatba egy-egy állítmányt vagy kifejezést, de mindez nem megy a megértés rovására. Gyakran élt rövidítésekkel, így a pénzeket illetve a hozzájuk kapcsolódó jelzőket szinte soha nem írta ki. Néhány helyen előfordul áthúzás, vagy kimaradt szövegrész beszúrása.

Leginkább egyes vagy többes szám harmadik személyű, befejezett (*praes. perf. ind. act./pass.*), körülmények kifejtésénél folyamatos múlt idejű (*praet. imp. ind. act./pass.*) állítmányokat használ. A szöveg jellegéből adódóan gyakori a *passiv* igealakok használata. Pénzösszegek érkezésénél például előszeretettel használ szenvedő igealakokat, megadván a szállító személyt, a küldő személyt és természetesen az összeget („*Item feria quarta in die Sancte Marie Magdalene [1506. júl. 22.] portati sunt a domina ducissa Mazowie per dominum Raphaellem de Leszno duodecim centa et quadraginta septem flor[eni] hung[aricales] in auro*”).³³

A *declinatio* tekintetében megállapítható, hogy a személyneveket nem ragozza, csak abban az esetben, ha az illető neve – keresztnévet értve ez alatt – latinus formájában szerepel a mondatban.³⁴ Személynevek, ahogyan helynevek is, többféle alakban fordulnak elő. Egységes helyesírási gyakorlat ilyen szempontból sem jellemző, nyilván elsősorban a hangalak illetve annak lejegyzése volt a meghatározó.³⁵ Helynevekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy a latinus alakúakon kívül (*Cracovia, Opavia, Glogovia* stb) többnyire nem ragozza őket, kivéve azokat, amelyeknek latinus végződése és hangzása van. Például a Vilna, Nissa, (*Vilnam, Vilne, Nissa, Nisse* alakokban is előfordul) ragozott formában is olvasható a szövegben, míg a többi helynév ragozatlanul áll (*Grothkow, Lubyen* stb).

A forrás sajátosságából adódóan igen sok célhatározós szerkezettel találkozhatunk a szövegben. Ezek kifejezése leggyakrabban *ad* + *Gerundivum*-mal (*ad visitandum dominum regem Alexandrum; ad ordinanda hospitia*) történik, de előszeretettel használ *ut* + *coniunctivusos* szerkezetet is (*dedi*

³³ „Hasonlóképpen szerdán, Szt. Mária Magdaléna napján, Leszno-i Rafael úr 1247 magyar forintot hozott aranyban Mazovia hercegasszonyától.” Rachunki 33, 220v.

³⁴ Például a Fredericus Bonar és Fredrich Bonar névalakokat használja, de csak a Fredericus-t ragozza. Az udvartartás tagjainak lengyel keresztnéveit eredeti formájukban használja, a „kívülállók” keresztnéveit általában latinus formában használja és ragozza.

³⁵ Érdekességként említem meg Raphael Lesczynski vezetéknevének változatait a szövegből: de Leschno, de Leszno, Lesczynski.

Olbricht dispensatori ut persolveret cervisiam; dedi Zaporski ad principium equitanti ut ordinaret hospitia). Emellett a *pro* + *Ablativus* (*pro ablucione vestimentorum; pro ungendis axibus curruum*) és a *propter* + *Gerundivum* (*propter ordinanda hospitia*) használatával is kifejez célhatározást, noha ezek ritkábban fordulnak elő.

Praepositiók igen nagy számban találhatók a forrásban, így többek között az *in praepositio temporalis* és *localis* értelemben való használata rendszeres (*in vigilia, in eodem die; in recessu, in Poloniam*). Megfigyelhető az *,ad'* és a *,pro'* sűrű, egymást váltogató – a közvetlen ismétlődésüket kiküszöbölendő – használata (*pro vino ad mensam*). A *praepositiók* gyakori szerepeltetésének oka illetve magyarázata az lehet, hogy az írnok arra törekedett, hogy minél több információt, minél rövidebben, de érthetően sűrítse bele egy-egy mondatba. Azaz igyekszik pontosan megadni, hogy kinek a parancsára, ki fizetett ki egy összeget, mire és az adott dolog mihez volt szükséges. Például az egyik napon a herceg parancsára az írnok 3 magyar forintot fizetett ki aranyban Olbricht *dispensator* keze által a zsidóknál 8 rőf posztóért – posztónként 3 magyar forint fizetendő aranyban – a gyászhoz. „Item eodem die *ad* mandata domini principis *per* manus Olbricht dispensatoris dedi *pro* istis pannis nigris *na* zaloba *apud* judeos primo *pro* viii staminibus quodlibet iibus [tribus] flor[enis] hung[aricalibus] *in* auro solvendo.”³⁶

A lengyel szavak előtt is találunk latin *praepositiót*, de lengyel szavaknál gyakrabban fordul elő lengyel előjárószó (*na, ku*; jelentése: -ra, -re, -on, -en, -ön; *ku zabyanyv, na zaloba*) használata. Ebből is az tűnik valószínűnek, hogy a nyelvi szempontból vegyes összetételű hercegi udvarban az érintkezés lengyel nyelven történhetett és csak a hivatalos ügyekben, követ-ségek, levelezés, adminisztráció területén használták a latin nyelvet, amit a XVI. század végén, XVII. század elején lassanként kiszorított a lengyel nyelv használata.³⁷

³⁶ Rachunki 33, 221.

³⁷ Lásd a Biblioteczka Historyczna – Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Wojnickiej sorozat kötetit: JANUSZ ŁOSOWSKI–JÓZEF SZYMAŃSKI: Rachunki miasta Wojnicza. T. 1. Rachunki 1561–1649.; HENRYK SEROKA–JÓZEF SZYMAŃSKI: Rachunki miasta Wojnicza. T. 2. Rachunki 1660–1784.; ALEKSANDRA JAWORSKA–JÓZEF SZYMAŃSKI: Rachunki miasta Wojnicza. T. 3. Rachunki 1660–1812.

A forrást olvasva sokrétű ismeret birtokába kerülhetünk a herceg és udvara életével kapcsolatban. Informálódhatunk a háttérben zajló követváltásokról, politikai tapogatózásokról, utazásokról, melyek – előkészületeivel, lezajlásával – mindig színesebbé teszik az amúgy sem unalmas bejegyzéseket. Megtudhatjuk többek között, hogy a szállás elrendezésére mindig előrelovagolt valaki („*Item Zaporski... propter ordinanda hospitia ad principium equitanti...*”),³⁸ hogy a szállításhoz igénybe vettek „alkalmi munkaerőt” („*...vectori qui ex Glogovia usque in Vilnam conventus erat ad suum solarium dedi 1 marcam...Item eodem die ad mandata domini principis vectori qui aduc Glogovie conventus erat ad unam septimanam pro una marca polonicali dedi per manus Olbricht dispensatoris pro solarario sex septimanarum et quatuor dierum ad priores duas marcas que sibi iam erant solute iiii marcas polonicales et xx vii g[rossos]*”),³⁹ hogy a herceg szállását olykor helyi parasztek készítették elő, fűtötték be, takarították ki („*Item rusticis qui super stubas calafaciebant et purgabant et alia servitia faciebant dedi vii g[rossos]*”),⁴⁰ hogy csak néhány momentumot említsék.

János Albert, Sándor és Erzsébet anyakirályné halálával kapcsolatban felmerülnek olyan költségek is, melyek alapján teljesebb képet alkothatunk az udvari gyászról annak kellékei révén. Gyász idején nemcsak a herceg, hanem az egész udvartartás feketébe öltözött. („*Item pro uno stamine panni machalien[si] nigro na zaloba pro domino principe post mortem domini regis Alexandri xvi flor[enos] Item pro uno stamine panni nigri simplici na zaloba ad curien[ses] iiii flor[enos]...*”);⁴¹ „*...ad mandata domini principis dedi judeo de Grodno pro viii staminibus panni nigri ad zaloba curien[sibus] et cubiculariis ad currus et aliquibus aurig[is]...*”⁴² „*...Item a consucione albe humeralis et lintheaminum dedi v g[rossos] ad altare ante sepulcrum domini regis Alexandri...*”)⁴³

Emellett természetesen a szokásos, mindennapi apró beszerzésekről, kiadásokról is informálódhatunk, mint amilyen a lábbeli (*pro calceis*) és gyógyszer (*pro medela equis infirmis, infirmis laicellis pro butiro*) vásárlás, vagy

³⁸ Rachunki 33, 221v, 222, 222v, 237, 237v, 239v, etc.

³⁹ Rachunki 33, 221v, 223.

⁴⁰ Rachunki 33, 239v.

⁴¹ Rachunki 33, 221, 222, 222v, 223, 227v.

⁴² Rachunki 33, 222.

⁴³ Rachunki 33, 238v.

javítási költségek (*a reformatione rotharum/curuum/sellarum/frenorum*).⁴⁴ Rendszeresen ismétlődő egység az udvari személyzet bérezése, melyből megismerhetjük a herceg udvartartásának hierarchiáját, rendszerét, továbbá minden tagját név szerint, így a nemesi családok sarjai közül kikerülő udvarnokokat (*curienses*), a bizalmi pozíciót betöltő kamarásokat (*cubicularii*), a különféle szolgákat és szolgálattelvőket (*bykowsye, laicelli, officiiati, horossi*), lovászokat (*agazones*), kocsisokat (*aurige*), fullajtárokat (*foritharze*), zenészeket (*tubicene*), szakácsokat (*coci*), mesterembereket (*artifices, fabri*).⁴⁵ Külön érdekessége ennek a fizetési listának a Sándortól „megörökölt” személyzet (*agazones lithvani, aurige lithvani, foritharze lithvani*) kifizetése.⁴⁶

A vizsgált számadások Zsigmond megkoronázása után, 1507-ben zárulnak, hogy átadják helyüket egy új, *Andreas de Koszelec*⁴⁷ által vezetett, immár a királyi udvartartás kiadásait lejegyző számadáskönyvnek.

⁴⁴ Rachunki 33, passim.

⁴⁵ Rachunki 33, 225v-227, 231v-236v.

⁴⁶ Rachunki 33, 234v-235v.

⁴⁷ „*Regestrum magnifici domini Andree de Koszelec Regni polonie thesaurarii, Scepusien(sis), Iuniwladislavien(sis), Oszwianczimen(sis) et Bidgostien(sis) capitanei, magnique procuratoris ac zuparii Cracoviens(sis)...*” Rachunki podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego z lat 1510–1511. Opracowali ANNA WAJS–HUBERT WAJS. Kraków 1997.

KRISZTINA RÁBAI
“Hic aliud registrum novum incipit...”

The aim of this paper is to give the insight into our research project, which is dealing with the account books of the Polish prince, Zygmunt Jagiellończyk(1467–1548).

Zygmunt was a member of the Jagiellonian dynasty, born in 1467 as the fifth son of the Polish king (1447–1492), and Lithuanian grand duke (1440–1490), Casimir IV. His mother, Elisabeth of Austria was a grandchild of Sigismund Luxembourg, whose name was given to the newborn. Casimir consolidated his power and established the political position of his family during his reign. After the death of Casimir in 1492, the most prominent part of Central Europe has got into the hands of his sons.

Zygmunt has had no heritage, which was a serious problem for whole his family, therefore his brothers gathered many times to straighten out the question and to provide land and financials for the satisfactory existence of the prince. Zygmunt’s position and his subsistence were discussed by his brothers in different political meetings and was a recurrent topic, but they did not find the solution. He has received some financial support from his brothers, and was also supported by land donations. In winter of 1498 prince Zygmunt and his household arrived to Buda, where he lived until 1501 as the “guest” of his brother, Vladislaus II, the king of Hungary (1490–1516) and Bohemia (1471–1516). After the death of his brother John Albert (Polish King 1492–1501) and the coronation of his other brother Alexander (grand duke of Lithuania 1492–1506, Polish King 1501–1506) he moved to the Duchy of Głogów. He became king of Poland and grand duke of Lithuania after the death of Alexander in 1506.

The princely years of his life is well-known from his account books. The Hungarian-related parts of the source were edited by Adorján Divéky in 1914. Divéky edited and dealt with only those parts, which were written in Hungary, in addition, he tried to collect those sentences which include relevant information in connection with the Hungarian Kingdom. This concerns the third part of the complete text. We have had the opportunity – supported by the Hungarian Scholarship Board – to study and transcribe the unedited part of the source and examine the manuscript in Warsaw. The philological elaboration of the complete written source and the edition of the whole Hungarian-related, translated text is in process.

By studying the sources of this type, we can get a really close view to medieval everyday life. In the account books of the court treasury were recorded incomes and expenditures. The first volume was written between 1500–1504, the second volume was written between 1504–1507. The structure of the books is well perspicuous and consequent. Every period starts with the summary of revenues, which gives detailed data of the incomings. These records are followed by the accurate list of everyday expenses. When the money was spent and the next financial support has arrived, everything started again.

In the accounts of Sigismund, notices were recorded chronologically according to the date they were received or spent. The short and informative notices allow us to become acquainted with everyday life of the prince and his court. Historical science can hope to achieve significant value through the critical edition of Sigismund's account books. As a result of the Jagiellonian dynasty's role in the 16th century Europe, with the publishing of the account books would provided useful information for researches of different European countries on various fields of history.

SERFŐZŐ ZOLTÁN

Az NPP és az 1945–1946-os infláció

Az Ideiglenes Kormány 1944. december 22-i megalakulásától a forint 1946. augusztus 1-jei bevezetéséig kormányzati pozícióban levő 4 párt közül elsőként a Nemzeti Parasztpártról jelent meg monográfia a magyar történetírásban.¹ Tóth István szintézisének elkészítését a mai Politikátörténeti Intézet archívumában található, rendezett, jól kutatható NPP-iratanyag tette lehetővé. Utólag is elismerve a szerző vitathatatlan historiográfiai érdemeit, lassan 4 évtized távlatából 2 megjegyzést mégis tehetünk munkája kapcsán. Egyrészt szerencsésebb lett volna, ha ez a mű nem előzi meg 3 évvel Balogh Sándor filológiaiailag igen precíz, részletes, mindmáig megkerülhetetlen alaponográfiaját, valamint Vida Istvánnak az FKGP-ről szóló könyvét.² Másrészt Tóth István monográfiája lényegében semmilyen támpontot nem ad a címben jelzett témához szinte kizárólagosan politikátörténeti, s annak is mai szemmel nézve helyenként kissé sematikus szempont-rendszere miatt. Hasonlóképpen elsősorban eszme-, művelődés- és politikátörténeti jellegű művek Benkő Péter, N. Szabó József és Szirtes Gábor munkái is.³

A Nemzeti Parasztpárttal kapcsolatos szakirodalom – az egyes szerzők érdeklődési körén túlmenően – objektív okok miatt sem fókuszálhatott a párt gazdaságpolitikájára. A párt primer levéltári forrásaiban szinte elvétve lehet találni gazdasági, pénzügyi vonatkozású anyagot. Ilyen jellegű önálló fondok – szemben a másik 3 koalíciós párt iratanyagával – nem maradtak ránk, ráadásul a párt vezető testületeinek üléseiről készült jegyzőkönyvek áttanulmányozása is csak igen csekély eredményt hozhat a kutató számára. Ugyanakkor a történeti gondolkodásunkban némi joggal, de kissé egyoldalúan a főleg szegény-, illetve kisparaszti származású népi írók által félmjelzett, „humángondolkodás-centrikus”-nak tartott pártelit nem nélkülözötte a gazdasági szakembereket. A teljesség igénye nélkül Farkas Ferenc, Kárász

¹ TÓTH ISTVÁN: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–48. Bp. 1972.

² BALOGH SÁNDOR: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945–47. Bp. 1975., illetve VIDA ISTVÁN: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–47. Bp. 1976.

³ BENKŐ PÉTER: A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus. Bp. 1988.; N. SZABÓ JÓZSEF: A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra. Nyíregyháza 1994.; SZIRTES GÁBOR: A „gatyás kommunisták?": A Nemzeti Parasztpárt Baranyában. Pécs 1993.

Artúr, Adorján János, S. Szabó Ferenc és Jócsik Lajos nevét lehet kiemelni. Horváth János közgazdászprofesszor, az FKGP 1947 januárjában tartott országgyűlési képviselője szerint a „Nemzeti Parasztpártnak Farkas Ferenc volt a fő gazdaságpolitikusa, annak ellenére, hogy a pártban volt néhány közgazdaságtanhoz értő rangos szakember... Köztük azonban nem volt annyi csatározás, mint a Független Kisgazdapárt politikusai között”.⁴

Horváth János Farkas Ferencnek a párton belüli szerepéről tett megjegyzését egy viszonylag korán keletkezett eredeti dokumentum erősíti meg. Az NPP Intéző Bizottságának 1945. április 28-i ülésének jegyzőkönyve szerint Erdei Ferenc annak a véleményének adott hangot, hogy az Ideiglenes Kormányban nincsen komoly gazdasági programja, s ezért a kormánypártoknak konkrét javaslatokkal kellene előállniuk. Erdei szerint elsőként az MKP állt elő egy ilyen tervvel, amelyet ő az ülésen átadott az NPP IB-nak.⁵ Erre Farkas Ferenc reagált egy saját pénzügyi javaslattal, amelynek tartalmát a jegyzőkönyv nem rögzítette. Az Intéző Bizottság 2 határozatot fogadott el ezen ülésen az adott témával kapcsolatban. Egyrészt az NPP gazdasági természetű javaslatait sürgősen dolgozza ki a gazdasági munkaközösség, Farkas Ferenc vállalja el a munka irányítását. Másrészt a kormány mellett felállítandó gazdasági tanácsba állandó tagként Farkas Ferencet, póttagként Kárász Artúrt delegálja a párt.⁶

Szembeötlő, hogy az 1945 tavaszi kibontakozás időszakában az NPP két említett, gazdasági-pénzügyi kérdésekben elismert szakértője egyaránt polgári származású politikus volt. 1945. augusztus 31-én a Magyar Nemzeti Bank elnöke Kárász Artúr lett, „aki a harmincas évek elejétől már a jegybankban dolgozott, és kellő szakmai ismerettel, tapasztalattal, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett.”⁷ Bár az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után november 14-től a kisgazdapárti Oltványi Imre lett az MNB elnöke, Kárász Artúr 1946. augusztus 9-ig a jegybank egyik igazgatójaként továbbra is fontos pozíciót töltött be annak irányításában. Ráadásul az MNB főtanácsában az NPP részéről 1945. augusztus 24-től jelen volt Farkas Ferenc is, úgy is mint az Országos Földhitelintézet elnöke.

⁴ „Aki nem ír, hanem úr” Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Bp. 2007. 17.

⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban: PIL) 284–13. ö.e.

⁶ Uo.

⁷ BOTOS JÁNOS: A Magyar Nemzeti Bank története II. Bp. 1999. 352.

A Nemzeti Parasztpárt gazdasági kérdésekben elismert vezetőinek az infláció kapcsán kifejtett nézeteit nem elsősorban levéltári források alapján lehet rekonstruálni. Az utókor szerencséjére viszonylag számos, a történész szakma által többnyire szekundérnek tekintett sajtóforrás maradt ránk. A párt központi napilapjában, a Szabad Szóban 1945 októberétől a forint bevezetéséig több cikk, riport, tudósítás foglalkozott a pénzromlás, majd a szanálás és a pénzügyi stabilizáció problémáival. Ezek közül az első a Kárász Artúrral készített interjú, amely a lap szeptember 30-i számában jelent meg. Ebben az MNB parasztpárti elnöke hangsúlyozta, hogy „A költségvetési egyensúly teljes helyreállítása különböző okokból ma még nem lehetséges, az infláció menetének lassítása viszont létérdekünk.”⁸ Ezt Kárász a célhitelek erős, a kormány és az MNB szakértőiből alakult bizottság kontrolljával tudja elképzelni, hogy „...csak annyi fizetőeszköz kerüljön a gazdaság vérkeringésébe, amennyi a rendelkezésre álló anyagi és munkaerőforrások munkába állításához és munkában tartásához szükséges”. Magyarán a jóvátételre dolgozó, valamint a helyreállítási munkákat végző vállalatok minél kevesebb fedezetlen hitelt kapjanak, a bankóprés minél mérsékeltebben működjön. A külső feltételek vonatkozásában Kárász szerint elengedhetetlen a „Szovjetunió megérett magatartása”, valamint a „többi országgal való kapcsolatok felvételére” törekvés, főként a „hatalmas erőforrásokkal rendelkező nyugati országok” irányában. Az MNB elnökének ugyanakkor nem voltak illúziói, az interjú végén kiemelte, hogy „A gazdasági egyensúly helyreállítása nélkül, vagy legalább erre irányuló erőfeszítések nélkül külföldi kölcsönökre nem számíthatunk”.

A Szabad Szó október 14-i számának vezércikkében Farkas Ferenc foglalkozott az infláció kérdésével. A drágulás okaiként – eredeti módon – többek között a fogyó készleteket és a bizalmi válságot jelölte meg. Az első kapcsán a lényegre mutatva húzta alá, hogy „...az államháztartás nemcsak nincsen egyensúlyban, de az adóbevételek egy kis töredékét sem fedezik annak az összegnek, amelyek az államháztartás gépezetét fenntarthatnák”.⁹ Farkas ezután kissé meglepő módon leszögezte, hogy „...a bankóprés mégsem olyan mértékű, mint ezt a közvélemény visszatükrözi”. Jobb propagandával a pengő iránti bizalom helyre állítására kellene törekedni. Kitért a spekuláció kérdésére; itt polgári származású, az MKP-val gyakran szembe

⁸ Szabad Szó 1945 szeptember 30. Az infláció menetének meglassítása létérdekünk.

⁹ Szabad Szó 1945 október 14. Jobb pénzügyi politikát!

helyezkedő politikusként is lényegében a kommunista frazeológiát használta, mondván, hogy „A spekuláció könyörtelen, akár halálbüntetéssel szankcionált letörése nélkül nem lehet a folyamatot megállítani.”

A cikk fő mondanivalójában viszont lényegi kérdésre tapintott rá. Eszerint „Pénz-és gazdaságpolitikánk legfőbb és legnyomasztóbb akadálya a jótételi kötelezettsége.” Magyarországnak mindenképpen haladékot kellene kérnie: „Meg vagyunk győződve arról, hogy szövetségeseink ismerik becsületes szándékainkat, és nem fogják haladékkérésünket kötelezettség alóli kibúvásnak tekinteni... E téren egyetlen lehetőségünk, ha kormányzatunk szépítés nélkül feltárja helyzetünket és a kötelezettség teljesítésére egy év haladékot kér.”

Lényegében hasonló gondolatsort fejtett ki Kárász Artúr az MNB főtanácsa előtt október 23-án, kiemelve, hogy „A jótételi és egyéb vele összefüggő terhek a jelenlegi költségvetésnek több mint 50 százalékát teszik ki. Ennek a kötelezettségnek a teljesítésére moratóriumot kell kérnünk...mert az alig 50 százalékra csökkent nemzeti jövedelem mellett a jótételi és egyéb hasonló természetű terhek elviselhetetlenek.”¹⁰ Kárász viszont az előbbi gondolatmenetet ezúttal nem kötötte össze az inflációval, amely szerinte „...az utóbbi hetekben rendkívüli módon meggyorsult és amilyen ütemben nő a fedezetlen vásárlóerő, majdnem olyan gyors ütemben zsugorodik a javak mennyisége. Ennek tulajdonítható az a szomorú jelenség, ... hogy az inflálódott valuta önmagát kapcsolja ki a forgalomból”. Kárász aggódva állapította meg, „Ez a pillanat már közel van, és ennek szomorú konzekvenciái lesznek.”

A nemzetgyűlési választási kampány során a párt propagandájában – ha nem is elsődleges hangsúllyal – természetesen teret kapott az infláció kérdése. Az október 30-i budapesti választási nagygyűlésen a szónokok közül Farkas Ferenc tért ki erre beszédében. Itt hangoztatta először az általa később többször is evidenciaként kezelt megállapítást, amely szerint augusztus–szeptember folyamán történelmi hibát követett el a hatalmon lévő koalíció, mondván, hogy „...elmulasztottuk a szigorú készletgazdálkodás bevezetését.”¹¹ Azonnali megoldásként szigorú árpolitikát és készletgazdálkodást javasolt, mivel a pénzfedezet és a szükséges adóbevételek hiánya, valamint az a tény, hogy hazánk a feketézők paradicsoma lett, csak tovább fokozhatja a pénzromlás ütemét. A párt bázisának és a választási gyűlés jellegének

¹⁰ KÁRÁSZ ARTÚR: 80 év alatt a Föld körül. Bp.–Párizs 1990. 86.

¹¹ Szabad Szó 1945 október 30. A Nemzeti Parasztpárt harmadik budapesti nagygyűlése.

megfelelően Farkas kiemelte, hogy az áremelkedésekről a legkevésbé sem a parasztság tehet.

A párt vezető sajtóorgánumának november 2-i száma az első oldalon közölt interjút Kovács Imrével, az NPP főtitkárával A Nemzeti Parasztpárt nagyszabású terve a gazdasági katasztrófa elhárítására – kissé bombasztikus – címmel. A nyilvánvalóan választási céllal készített, közérthető, ám igen leegyszerűsítő riportban Kovács szerint „A pénzszaporítás legfőbb oka az állam óriási pénz-szükséglete, amelynek csak egy kis hányadát tudja adóbevételekből fedezni.”¹² Ezért csökkenteni kellene az állami kiadásokat és növelni az adóbevételeket. Ehhez pedig elengedhetetlenül szükséges a kötött gazdálkodás bevezetése.

Ismeretes, hogy a november 4-i nemzetgyűlési választásokon az NPP a szavazatok 6,87%-ával a 4 koalíciós párt közül a legszerényebb eredményt érte el. Ebből következően mindössze 1 miniszteri és 3 politikai államtitkári posztot kaphatott a II. világháború utáni első legitim magyar kormányban. Ráadásul a koalíciós egyeztetések, azaz igen éles politikai csatározások során a párt a vallás és közoktatási tárcáért szállt síkra, végül sikerrel, nem kis mértékben Kéthly Anna visszalépése miatt.¹³ Ez azonban többek között az a következménnyel járt, hogy az MKP kezdeményezésére, annak politikai céljaiból létre hozott Gazdasági Főtanácsban, amely 1945 decemberétől gazdaságpolitikai irányító csúcsszerveként játszott meghatározó szerepet, nem kapott helyet parasztpárti politikus. Amíg a másik két kormánypártnak az SZDP-nek és az FKGP-nek valamelyest volt módjuk az MKP által kezdeményezett pénzügyi stabilizációs politika befolyásolására (lásd a szociáldemokrata Kemény György vagy a kisközgazda Rácz Jenő tevékenységét), addig az NPP esetében ez kevéssé bizonyítható. Az MKP Politikai Bizottságának 1946 február 16-i ülésén elfogadott, majd nyilvánosságra hozott stabilizációs programját természetesen az NPP sem hagyhatta figyelmen kívül. Erre bizonyíték Farkas Ferenc 2 cikke a Szabad Szó február 24-i, illetve március 1-jei számában.¹⁴ A február 24-i számban megjelent írás egy 3 hasábos vezércikk. Ebben Farkas kifejtette, hogy az „infláció elsősorban ter-

¹² Szabad Szó 1945 november 2. A Nemzeti Parasztpárt nagyszabású terve a gazdasági katasztrófa elhárítására.

¹³ BALOGH SÁNDOR: i. m. 107–108.

¹⁴ Szabad Szó 1946. február 24. Bérpolitika és megélhetés.; illetve 1946. március 1. Tervszerű gazdaságpolitikáz! Rövid összefoglalást ad CSICSKÓ MÁRIA: Egy igaz polgár a parasztpártban. Valóság 1991/ 1. szám. (Újra közölve: „Aki nem ír, hanem úr”, l. fentebb a 4. számú jegyzetben.)

melési probléma. Stabil pénzrendszerrel addig nem beszélhetünk, amíg termelésünk fogyasztási szükségleteinkkel ismét egyensúlyba nem kerül ... pénzünk állandóságát akkor tudjuk megvalósítani, ha a jóvátételi kötelezettségen túl, a Vörös Hadsereg ellátásán túl, termelésünk eléri legalább csökkentett fogyasztásunk mutatóit.”¹⁵ Csakis ekkor hozható egyensúlyba az államháztartás s válik szükségtelemmé a fedezetlen hitelkibocsátás és a felpörgetett bankóprés. Az inflációs folyamatok történeti okait Farkas az alábbiakban összegezte: „...termelésünk háborús gazdálkodásra való átállása, a németek és nyilas bérenceik által történt kifosztásunk, végül jóvátételi kötelezettségünk és a Vörös Hadsereg eltartása, amelyek belső fogyasztásunk rovására írhatók, határozottan jelentkeznek a magyar inflációban.” Farkas szerint jelenleg „ elsődleges életszükségleteink *is csupán 25–30 százalékgig eléghetők ki abból a készletből, amely fogyasztásra kerülhet.* (Valamennyi dőlt betűs rész az eredeti szövegbeli kiemelés. S. Z.) Ilyen nagymérvű hiánynál természetesen megsokszorozódik a kötött gazdálkodásra és pontos fejadagokra korlátozott fogyasztási gazdálkodás bevezetésének szükségessége.” A szerző elismerte, hogy a háború után a szétzúllott államapparátus miatt a kötött gazdálkodást nem lehetett bevezetni, de aratás után meg lehetett volna csinálni, ahogy azt az NPP javasolta, de „...a három ‚nagy’ párt nem ismerte fel állásfoglalásunk igazságát. ... Kötött bérlpolitika és szabad árlpolitika egyre csökkenő készletek mellett csak táptalaja lehetett az infláció gyorsulásának, mára már *...elérkeztünk a bérek és az árak eredménytelen versenyfutásához, amely már ... száguldás a csőd felé.*” A folyamatosan növekvő bérlköltségeket pedig csak kétféle módon képesek a vállalatok elviselni. Egyrészt azok, akik „bérlfizetési kötelezettségeiket átháríthatják a megrendelőkre, *sőt felszámítható rezsitételük arányosan nő a kifizetett bérlösszeggel. Ebbe a kategóriába tartoznak az összes jóvátételre dolgozó vállalatok.*” Másrészt pedig „...azok a vállalkozások, amelyek tisztességtelen vagy legalább is spekulatív módon előre megjártsszák a pengő várható elértéktelenedését.” Farkas kiemelte, hogy általában az agrárium, a számára oly fontos mezőgazdasági értékesítési, fogyasztási és termelési szövetkezetek egyik kategóriába sem tartoznak, így gazdasági ellehetetlenülés elé néznek.

Az NPP vezető gazdaságlpolitikusa március 1-jei cikkében már a kibontakozást elősegítő gazdasági lépésekre tett javaslatokat. Farkas egyetértett az államháztartás személyzeti költségvetésének csökkentésével, azaz a B-lista

¹⁵ Bérlpolitika és megélhetés.

bevezetésével, de csak azért „hogya saját hatáskörünkben elvégzett racionalizálások után, erkölcsi alapot teremtve léphessünk fel költségvetésünk további és tekintélyesebb tételének csökkentési igényével, a jóvátételi terhek enyhítésével.”¹⁶ Farkas szerint ez utóbbi kulcskérdés, egy őszinte helyzetfeltárás után újra kellene tárgyalni a jóvátételi szállításokat mind az ütemezés, mind a szállítások árszintje vonatkozásában. A jóvátétel egy ép, az 1938-as szinten lévő nemzetgazdaság esetén is minimum 6 évi megfeszített munkával lenne teljesíthető, ráadásul a mostani, aktuális világpiaci árszint figyelembe vételével. Ami az újjáépítés terheit illeti „ezek szintén inflációt előidéző faktorként jelentkeznek”, ezért „...mérhetetlenül szükséges olyan újjáépítési terv megalkotása, amely számol teljesítő képességünkkel.” Farkas szerint ennek egy 10 éves programnak kellene lennie az ország jelenlegi állapotából kiindulva. Fontos kérdés volt számára a termelés racionalizálása, a munkafegyelem javítása is. Ehhez azonban elengedhetetlen a korábbi cikében kifejtett, főleg a jóvátételre dolgozó vállalatok számára kedvező bérpolitika megváltoztatása úgy, hogy az utóbbiak munkabéreibek egy jelentős hányadát rezsiként ne háríthassák át a megrendelőre, azaz az államra. Farkas aláhúzta ezenkívül, hogy mivel „...termelési rendszerünk kapitalista jogrendbe ágyazottan működik, ezért határozottan világossá kellene tenni, hogy mely iparágakat akarja államosítani a politikai hatalom, a többiek így megnyugodhatnak.” Az NPP gazdaságpolitikusa egyébként nem volt ellene az államosításnak, a cikkben a szeszipar nacionalizálásának sikeres példáján keresztül mutatta be, hogy ez járható út lehet, de csak ha „...odáig megyünk el, amennyivel valójában meg is tudunk birkózni.” Ezzel egyértelműen óvott a túlállamosítástól, s egy vegyes tulajdonformák között működő gazdaság mellé tette le a voksát, hangsúlyozva, hogy az államosítási terveken „kívül eső szektorokat államosítási tervek emlegetésével ne nyugtalanítsuk.” A cikk végén a nemzeti parasztpárti politikus érthetően kiemelte, hogy „a kisbirtok rendszernek megfelelő új mezőgazdaság-politikát is kell teremtenünk.” Ez viszont végül is a különböző szövetkezeti formák megerősítésén kell, hogy nyugodjék. A cikk végén pedig Farkas fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy: „*Gazdaságpolitikai intézkedéseket, gazdasági megfontolások kell irányítsák, természetesen a mindenkori politikai szempontok figyelembe vételével.*”

¹⁶ Tervszerű gazdaságpolitikát!

Farkas Ferenc írásai egy a kor szintjén kiváló makrogazdasági ismeretekkel rendelkező, a történeti előzményeket és az adott helyzetet megfelelően bemutató szakemberről tanúskodnak. Ugyanakkor konkrétan szánt megoldási javaslatok megkezdésén túl, a napi politika számára azonnal használható gyakorlati útmutatásokat csak kevéssé tartalmaztak. Az MKP Politikai Bizottságának május 8-i ülése után végső formát nyert stabilizációs tervezetéhez kapcsolódó írásos parasztpárti dokumentum – szemben az SZDP-vel és az FKPG-vel – nem maradt ránk. Az NPP a kommunista szanálási tervezetet a párt Politikai Bizottságának május 21-i ülésén tárgyalta. A jegyzőkönyv szerint az adott témához Farkas Ferenc, Jócsik Lajos és egy egymondatos közbevetés erejéig Veres Péter szólott hozzá. Farkas szerint csak az MKP-nak van szanálási terve, ezt Jócsik egy pontos, kidolgozott tervnek nevezte. Mindketten fűztek hozzá bíráló észrevételeket., elsősorban a mezőgazdaságot érintő kérdésekben. Jócsik aggodalmát fejezte ki, hogy a tervezetben a bevételi oldalon szereplő 60 millió aranypengős földadó erején fölül terhelheti meg a parasztságot. Ehhez Farkas is csatlakozott, megjegyezve, hogy ez 4-szer annyi, mint az 1924-es szanálási tervben volt. Jócsiknak az 1 aranydollár egyenlő 7 forint, valamint az 1 kg arany egyenlő 7000 egység váltási arányok sem tetszettek, erre reagált Veres Péter, hogy „így nagy értékű lesz a fillér és sok életszükséglet drága lesz.”¹⁷ Farkas mind a várható mezőgazdasági, mind az ipari termelés vonatkozásában túl optimistának ítélte meg a tervezetet. Véleménye szerint a mezőgazdaság 1946-ban az 1938-as termelés 55–60%-át fogja produkálni az MKP tervében szereplő 95 % helyett, hasonlóan az ipar sem fogja az 1938-as érték 80%-át, csak legföljebb a felét. Ezt leszámítva azonban „a terv többi része nagyon reális és kitűnő munka.” Farkas a jótételi terhek csökkentése szempontjából az erdélyi 400 milliós aranyfrank értékű, a CASBI által igénybe vett magyar vagyont fontos tételnek tartotta, így évi 42 millió dollár teljesítése maradna, s ez már kezelhető lenne. Jócsik és Farkas egyetértettek abban, hogy az MKP ebben az ügyben ne számoljon 1 milliárdos összeggel, mert ebben már az erdélyi magyar lakosság egész vagyona benne lenne. Ahogy Farkas fogalmazott a jegyzőkönyv szerint: „Igaz, hogy saját szanálásunk érdeke az, hogy az erdélyi vagyontárgyakat feláldozzuk, viszont a kisembereket nem lehet tönkretenni.” A forint bevezetéséhez elengedhetetlenül szükségesnek ítélte aranyfedezetet Farkas biztosítva látta, mivel „95 ezer kg

¹⁷ PIL 284–13. ö. e. Rövid tartalmi összefoglalást ad BALOGH SÁNDOR: i. m. 256.

aranyunk van kinn ... ebből 35 ezer kg a Nemzeti Banké”, amit az ország vissza fog kapni a közeljövőben. Végül az ülésen az NPP vezető gazdaságpolitikusa kérte a Politikai Bizottság felhatalmazását, „hogyha a megjegyzésekkel elkészülünk, akkor ezt a nyilvánosság kizárásával közvetlenül közöljem, hogy mi milyen módosításokat javasolunk a tervben” A Politikai Bizottság elfogadott határozatában eleget tett Farkas kérésének.

Egyelőre hitelt érdemlő forrással nem lehet bizonyítani, hogy ez végül mikor és milyen formában valósult meg. Az viszont tény, hogy az NPP központi sajtóorgánuma a forint bevezetése előtti 3 hónapban kiemelten kezelte a szanalás és a pénzügyi stabilizáció kérdését, beszámolt Farkas Ferenc szerepléseiről a különböző politikai rendezvényeken. Így például a lap május 25-i cikkének már a címe is beszédes: A stabilizáció után a mai nyomorúságunkat tisztos szegénység váltja föl. Ebben a tudósító a budapesti I. kerületben Farkas Ferencnek Antos Istvánnal, az MKP pénzügyminisztériumi államtitkárával közösen megtartott rendezvényéről adott összefoglalót. A stabilizációt kiemelten tárgyaló július 8-i pártközi értekezleten a Nemzeti Parasztpárt részéről Veres Péter, Erdei Ferenc, Farkas Ferenc és Kovács Imre vettek részt. A jegyzőkönyv tanulsága szerint közülük Farkas és Veres fűzött észrevételeket a Nagy Ferenc miniszterelnök által meghatározott, a stabilizáció kérdésével kapcsolatos 6 ponthoz. A részletesebb és átfogóbb hozzászólás Farkasé volt. Ebben elsőként a magánvállalatokra vonatkozó B-lista rendelet minél előbbi életbe léptetését javasolta, mert „számolni kell azszal, hogy a stabilizáció megindulásakor a magánvállalatok legnagyobb része a szó szoros értelmében fizetéképtelen lesz.”¹⁸ Az ár- és bérszínvonal megállapításához hozzáfűzte, hogy „az agráröllöt nem lehet elkerülni, de gondoskodni kell arról, hogy a parasztság, ha drágán is, de feltétlenül kapjon a forintjáért iparcikket, mert ez bizalmának alapja.” A lineáris béremeléseket el kell kerülni, a jegyre kapható cikkek kapcsán a szabad piac semmilyen formáját nem szabad eltűrni. Ezenkívül Farkas fontosnak tartotta a stabilizáció propagandája kapcsán az őszinteséget. Hozzászólásában nagy teret szentelt az adópengő elinflálódásának., ennek nem szabad megisméltódnie, „ az emberek és elsősorban a kisemberek hittek és bíztak az adópengőben, amely hónapokon keresztül stabil értékmérőnek bizonyult”. Leromlását Farkas katasztrófának tartotta és sürgette az adópengő-forint átszámítási alapjának

¹⁸ PIL 283–10/122 1–12. Közli: Pártközi értekezletek, politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–48. Bp. 2003.

sürgős megállapítását, hogy ezzel a lakosság stabilan kalkulálhasson. Ezt Tildy Zoltán köztársasági elnök vitaösszefoglalója alatt rövid közbevetéssel még egyszer hangoztatta.

Veres Péter csatlakozott párttársához hozzászólásában, tartva attól, hogy a magángazdaság fizetésképtelen lesz, mert az árueledés átmeneti nehézségekbe fog ütközni és forgótőke nem áll majd rendelkezésre. A B-listázásokkal együtt megugorhat a munkanélküliség, ezért szükség lenne egy közmunkaprogramra. Az NPP elnöke külön kérte, hogy a stabilizációs propaganda „legyen igaz, de a nép nyelvén szóljon, s akkor hatásos is lesz.”

Általában elmondható, hogy a Nemzeti Parasztpárt vállalni tudta a stabilizációs programot, de szakértői meglehetősen óvatossággal, a mezőgazdaságra és a párt kisparaszti tömegbázisára tekintve helyenként kifejezetten aggodalommal várták a forint bevezetését. Politikai súlya miatt nem tudott meghatározó szerepet játszani benne. Ráadásul pont a stabilizációval együtt került sor 1946. nyarán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyvezető-elnök helyettesének, Szviridov altábornagynak a kezdeményezésére a Magyar Nemzeti Bank lefejezésére, amelynek eredményeképpen Oltványi Imre elnök (FKGP), Faragó László vezérigazgató (SZDP) és a már említett parasztpárti Kárász Artúr igazgató augusztus 9-i hatállyal lemondtak tisztségükről. A párt így éppen ekkor egy fontos pozíciót, s mint kiderült, egy jó szakembert is veszített. Az ügyel és Kárász jövőjével kapcsolatban nagy vita bontakozott ki a párt Politikai Bizottságának ülésén, ez azonban már az NPP-n belüli áramlatok politikatörténetéhez tartozik.¹⁹

¹⁹ PIL 284–13. ö.e.

ZOLTÁN SERFÓZÓ

Le Parti National Paysan et l'inflation de 1945/46

Le Parti National Paysan aux élections législatives n'a obtenu que 6,87% des votes le 4 novembre 1945. Parmi les 4 partis gouvernants le pays en coalition il avait la possibilité la plus modeste d'influencer la politique intérieure. Jusqu'à nos jours l'historographie hongroise s'occupait de sa position politique vis à vis de ses partenaires: Le Parti Communiste Hongrois et Le Parti Indépendant es Petits Propriétaires qui menaient une lutte marquante pour le pouvoir politique. Le PNP avait la base intellectuelle dont certains représentants étaient capable d'analyser correctement les processus monétaires de la période de l'hyperinflation. Les articles et les documents écrits par Farkas Ferenc, Kárász Artúr etc. nous en donnent les preuves. Le PNP estimait le projet de la stabilisation du PCH réalisable, mais sa critique nous montre certain d'angoisse en ce qui concerne de l'avenir de l'agriculture et de la position des paysans qui faisaient la base du parti. Malgré ca il participait a la réalisation de la politique de la stabilisation monétaire surtout avec ses moyens de la propagande.

PIHURIK JUDIT
Egy Rákosi-korszakbeli kémper a zárkaügynök
békaperspektívájából

A címben említett koncepció per „főhőse” a Magyar Királyi Honvédség tisztikarának egy tagja. Maga a per a Rákosi-korszakban kibontakozó, a „horthysta tiszték” – jelen esetben közülük is a repülősök – elleni eljárások sorába illeszkedik, de kapcsolatba hozható a nyugati katonai emigrációra irányuló nyomozással is.¹ Az S. F.² repülő századosra vonatkozó két vas-kos dosszié³ nagyszabású ügyet sejtet, ám az iratokból egy átlagembernek az ötvenes évek első felében átlagos története bontakozik ki. Ebben az időszakban a társadalom minden rétegét beleértve összesen 1,2 millió főt regisztrált és figyeltetett ellenségként a politikai rendőrség.⁴ 1950 és 1953 között több, mint egymillió büntetőeljárást kezdeményeztek, 650 ezer esetben vádindítvány is készült, 390 ezer elmarasztaló ítélet született.⁵ S. F. sem volt fontos személyiség, ügye mégis nagy ráfordításról tanúskodik: a koncepció per lefolytatása ezen a szinten is pontos koreográfia szerint történt. Egy per dokumentumai – előállítási és őrizetbe vételi javaslat, kihallgatási tervek, jegyzőkönyvek, a fogdahálózat jelentései, írásos vallomások, jelentések, kiértékelések, vádirat, ítéletek – nem spontán keletkezett források, hanem a hatalom inspirációjára és akaratából jöttek létre. Az iratokból a politikai rendőrség működésének mechanizmusa mellett a koncepció felépülésének folyamata – és buktatói is – felsejlenek. Az ilyen típusú források

¹ ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: „A hazáért mindhalálig!” A magyar tisztikar ellen irányuló perek, 1945–1953. (továbbiakban: ZSITNYÁNYI: „A hazáért mindhalálig!”) In: Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában. Szerk. OKVÁTH IMRE. Bp. 2001. (továbbiakban: OKVÁTH 2001.) 178.

² A megvádolt személyek esetében csupán nevük kezdőbetűit közlöm. [P. J.]

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3. 1. 9 V–103461 és 3. 1. 9 V–103461/1. S. F. és társai.

⁴ GYARMATI GYÖRGY: A hivatásos áldozat és a hivatásos hóhér a Rákosi-korszakban, az 1950-es évek elején. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Bp.–Salgótarján 2008. 381.

⁵ Uo. 389.

értéke sok szempontból vitatható,⁶ hiszen e szövegek – még ha szó szerinti idézetnek tűnnek is – többszörös szűrőn, illetve deformáción mentek át lejegyzésükig. Az elhangzottak írásba foglalásakor és a jegyzőkönyvek gépiratának elkészültekor is vannak szándékos és véletlen változtatások, hibák, nem említve az előzetes terveket, elvárásokat. A koncepciók eljárások irataiban foglaltak legnagyobb része eleve konstrukció. A megszólaló valós mondanója, szándéka, és az eredeti szövegek környezet semmiképpen nem rekonstruálható pontosan, ám mégsem gondolhatjuk, hogy a szövegek nem tartalmaznak értékelhető információkat vizsgáldásunk tárgyához.

A szokványos nyomozati és bírósági iratok mellett a fogdahálózat jelentései is nagy számban találhatók S. F. dossziéiban. Az őrizetbe vett katonatiszt bizalmába férkőző, annak hangulatát, magatartását, az ügyével kapcsolatos megnyilvánulásait jelentő zárkatárs – fedőneve *Bozsó István* – feltehetően maga is fogoly volt, akit ígéretekkel vehettek rá az ügynöki szerep vállalására. Jelentései ugyanis nem arról tanúskodnak, hogy kényszer alatt cselekedett: kommentárjai, személyes-személyeskedő megjegyzései, sőt a kihallgatónak szóló tanácsai készséges együttműködőt sejtetnek. Kiletét nem sikerült feltárni, saját szerepére, életének tényeire vonatkozó megjegyzést pedig ritkán közöl jelentéseiben. Bár többször említi, hogy 1945 előtt a 2. vkf. (hírszerzés, kémelhárítás) tisztje volt, jelentéseinek stílusa, megszövegezése alapján okunk van kételkedni abban, hogy iskolázott ember volna. Azt sem tudjuk, valóban tett-e olyasmit, ami miatt bíróság elé állíthatnák volna – fedőtörténete meghíúsult disszidálási szándékról szól. Politikai megnyilvánulásai egyértelműek: rendszerhűségét különféle módokon és bizonyára nem véletlenül több alkalommal is kifejezésre juttatja. Az ügy vizsgálata szempontjából e dokumentumok azért fontosak, mert nagyon jól kiegészítik egymást a kihallgatási tervek és jegyzőkönyvek, valamint a zárkatárs jelentései. Utóbbiak az ügynöknek a kihallgatási tervek alakulásában játszott szerepéről is informálnak.

⁶ A hasonló típusú források vizsgálatának egyéb lehetséges szempontjairól l. FARKAS GYÖNGYI: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. In: *Aetas* 21 (2006/4. sz.) 146–169. és CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: Adalékok egy szabotázsper módszertanához. In: *Betekintő* 2008/1. Az ÁBTL internetes forrásközlő folyóirata: www.betekinto.hu. Letöltés: http://epa.niif.hu/01200/01268/00005/cserenyi-zsitnyanyi_ildiko.htm. [2009.11. 19.]

A Bozsó István által megfigyelt S. F. három gyermekes családapája, 1938-tól tartalékos, majd 1941-től hivatásos repülő tiszt volt. 1945 tavaszán alakulatával már Ausztriába vonult vissza, és hamarosan angol hadifogságba került. A hefti magyar kórház gépkocsivezetője lett, a gyógyszer- és betegszállítások kapcsán viszonylag nagy mozgásszabadságot élvezve. 1945 októberében térhetett vissza Magyarországra. Igazolása után jegyzői tanfolyamot végzett, majd Kőszegen lett jegyző, 1946-ban a kommunista pártba is belépett. 1950-ben behívták a Magyar Néphadseregbe, mert a légierő 1949-ben megkezdődött rohamléptékű fejlesztésében szükség volt a képzett repülő-sőkre. Ám politikai okokból már 1951-ben elbocsátották a légierő régi tiszti állományának 80%-át,⁷ és sokuknak bírósági eljárással is szembe kellett nézniük.⁸ Ez várt 1952-ben S. F.-re is, akinek ügye egyszerű volt: azon alapult, hogy nyugati hadifogságba került, és 1945 nyarán járt a weissensteini hadifogolytáborban,⁹ ahol Magyarországra irányuló hírszerző tevékenység szerveződött.¹⁰ A több táborból álló komplexum egyik részlegének parancsnoka volt Martsa Sándor ezredes,¹¹ és itt tartózkodott Korponay Miklós vezérkari százados¹² is, aki 1942-ben megtervezte az irreguláris, különleges alakulat – a „kopjások”¹³ – létrehozását, amit 1944-ben, már a nyilas hata-

⁷ A lépés tragédiák sorához vezetett: 1953-ig a kiképzés hiányosságai miatt az új pilóták 10%-a, közel kétszáz fiatalember veszítette életét gyakorlatozás közben. GYARMATI GYÖRGY: A Rákosi-korszak. DSC disszertáció kézirat. L. „A személyi kultusz és a transzformációs veszteség: a túlterheléstől megroppanó ország” c. fejezetet.

⁸ 1951 februárjában szabotázs és kémtevékenység vádjával letartóztatták a Honvéd Légierő vezetőit, legtapasztaltabb pilótáit, a megbízhatatlannak tekintett tizenhárom „régii tisztet”. MARKÓ GYÖRGY: Konceptációs perek a légierő tisztjei ellen. (továbbiakban: MARKÓ: Konceptációs perek) In: OKVÁTH 2001. 163.

⁹ Ausztriában, az angol zónában levő település, ahol magyar hadifogolytábor működött.

¹⁰ ZSITNYÁNYI ILDIKÓ: Egy „titkos háború természete”. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott internálási és büntetőeljárás gyakorlat 1948–1950. In: Hadtörténelmi Közlemények 2002/4. 1087.

¹¹ MARTSA SÁNDOR (1893–1969) ezredes a weissensteini C hadifogolytábor megszervezője, majd parancsnoka volt. ÁBTL 3. 1. 9 V–103461 S. F. és társai. D. A. kihallgatási jegyzőkönyve 1952. február. 14.

¹² KORPONAY MIKLÓS (1919–1987) vezérkari százados a magyar katonai emigráció egyik fő szervezője.

¹³ Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az államvédelmi központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Bp. 2007. 309–310.

lomátvétel után valósítottak meg Zákó András vezérőrnagynak¹⁴ a vezetésével. A Kopjás Mozgalom lényege, hogy kis létszámú szabadcsapatokat hoznak létre és képeznek ki, melyeknek feladata hírszerzés és a szovjet hadsereg hátában szabotázsakciók, bomlasztó tevékenység végrehajtása. A háború végén Ausztriába települve, majd hadifogságban is folytatták a szervezést, és felvették a kapcsolatot az angol és amerikai hírszerzéssel is. A mozgalom 1949-ben beolvadt a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségébe.¹⁵ Az emigráns szervezetek ügynökhálózat és futárok segítségével igyekeztek információkat szerezni Magyarországról, és felkészülni a várt rendszerváltozásra. 1948 és 1950 között az ÁVH és a Katonapolitikai Osztály hazai kapcsolataik nagy részét perek sorozatának előkészítésével számolta fel,¹⁶ de az MHBK a későbbiekben folytatta tevékenységét, és a hazai eljárások sem zárultak le. A „Korponaimartsa”¹⁷ ügyben kémkedés és összeesküvés vádjával 1950 októberében kezdődtek meg a letartóztatások, a cél Korponay Miklós és Martsa Sándor magyarországi kapcsolatainak felszámolása volt. Az S. F. ellen 1952. január végén megkezdődött eljárás ebbe a folyamatba illeszkedett.

Az 1952. január 30-i előállítási javaslat¹⁸ az alábbiakra alapozza az S. F. elleni eljárás megindítását: *„Szülei 7 hold földdel rendelkező kulák-korcsmárosok voltak, apósa a múltban nyilas szervező volt, néPELLenes tevékenységéért 3 év börtönbüntetésre ítélték. Tényleges katonai szolgálatának letöltése után mint karpaszományos tartalékos tiszti iskolát végzett, tisztté avatása után 1938-ban továbbszolgálatot vállalt. A Horthy-hadseregben beosztottaival kegyetlenkedett, indokolatlanul köttetett ki embereket, géppisztollyal kényszerítette ki nyugatra beosztottait. Rendszeresen tesz Párt- és Szovjetunió-ellenes kijelentéseket. Baráti köre Párt- és Szovjetunió-ellenes volt horthysta tisztekből áll, akik legnagyobb része hírszerzéssel gyanúsítható.”*¹⁹ Az előállítási

¹⁴ ZÁKÓ ANDRÁS (1898–1968) vezérőrnagy 1944. október 16-tól a vkf. 2. (hírszerzés, kémelhárítás) osztály és az Államvédelmi Központ vezetője.

¹⁵ 1949. január 1-jén alakult, vezetője KISBARNAKI FARKAS FERENC (1892–1980) vezérezredes volt.

¹⁶ ZSITNYÁNYI: „A hazáért mindhalálig!” 185.

¹⁷ FEHÉRVÁRY ISTVÁN az ÁVH elnevezése után említi „Korponaimartsa” ügyként, hét vádlottat említve. FEHÉRVÁRY ISTVÁN: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Bp. 1990. 87.

¹⁸ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 12-14. Javaslat S. F. előállítására, 1952. január 30.

¹⁹ Az idézeteket – mivel stílusuk, fordulataik, sőt hibáik is jellemzőek – lehetőség szerint szöveghűen, csak a súlyos helyesírási hibákat korrigálva, és az értelemzavaró fordulatokat kiiktatva közlöm. [P. J.]

javaslatban a továbbiakban hangsúlyozzák azt a tényt, hogy angol fogságba került, és a „Szövetséges Haderők Katonai Kormányhivatala” által kiadott, a CIC²⁰ által is láttamozott különleges igazolvánnyal rendelkezett. A későbbiekben disszidálás elősegítésével és államtitok megsértésével is bővült a vádak sora.

A fő vádpont N. I. tanúvallomása²¹ alapján arra épült, hogy S. F. járt a weissensteini táborban: „1945 júliusában részt vett a weissensteini táborban Vasvári volt altbgy.,²² Martsa ezds., Korponai Miklós vk. szds. vezetésével tartott értekezleten, amelyen a Magyarország ellen irányuló felderítőmunkát és az ezzel kapcsolatos feladatokat tárgyalták meg.” E megbeszélésen N. I. vallomása szerint szó volt még Magyarország dunántúli részének az angolok és a Szent László hadosztály²³ által való megszállásáról, és állítása szerint S. F., valamint kíséretében levő tisztársa valamilyen feladatot is kapott Martsa ezredestől.

1952. január 31-én készült el az első, S. F.-re vonatkozó kihallgatási terv.²⁴ Az ebben felsorolt kérdések a továbbiakban is ismétlődnek majd: életrajzi adatai mellett múltbeli magatartása, nyugatra településének tényei, ottani tartózkodási helye, társai érdeklík az ÁVH-t. Adatokat kérnek a hadifogolytáborokról, a megszállási zónákról, weissensteini látogatásáról, a számára kiállított igazolványról, s végül a Szent László hadosztályról, a kopjasokról, a pumásokról.²⁵ E napon kelteződött Bozsó István első jelentése²⁶ is. Beszámolója szerint S. F. „Felzaklatott idegállapotban jött be. Állítása szerint semmi olyasmit nem csinált, ami miatt letartóztathatták volna.” Reménykedik abban, hogy hamar kiengedik, de azt is elképzelhetőnek tartja,

²⁰ Counter Intelligence Corps – az Amerikai Egyesült Államok Kémelhárító Szervezete.

²¹ ÁBTL 3. 1. 9 V–85140 N. I. és társai. 71–73. Kihallgatási jegyzőkönyv 1950. november 18.

²² VASVÁRY JÓZSEF (1898–1984) altábornagy.

²³ 1944 októberében felállított elit hadosztály. 1945 tavaszán Ausztriába vonultak, májusban megadták magukat az angoloknak, akik nem fegyverezték le őket, hanem őrzésvédelmi és karhatalmi feladatokat bízta rájuk.

²⁴ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 45. S. F. kihallgatási terve, 1952. január 31.

²⁵ Pumásoknak a 101. vadászrepülő ezredben szolgálókat nevezték, mert ezredjelvényükön egy pumafej volt. Az 1951-es repülő perben letartóztatott tisztek pumások voltak, s azzal vádolták őket, hogy emigráns tisztársaik megbízásából, kémkedés céljából épültek be a honvédség soraiba. MARKÓ: Konceptiók 164.

²⁶ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 48. Bozsó István jelentése az 510/2-es zárkai magatartásáról, 1952. január 31.

hogy hamis tanúvallomások alapján bent tartják. Próbálja kitalálni, miért tartóztatták le, legvalószínűbb okként egy 1951. decemberi megjegyzését említi, amikor bírálta egy szovjet repülési szakszöveg hibás fordítását. Mint később megtudta, ezt rossz néven vették, és elképzelhetőnek tartja, hogy emiatt hozták be. Családjára hivatkozva azt állította, miattuk se tett volna semmi büntetendőt. Zárvatársától aziránt érdeklődött, verik-e a foglyokat – Bozsó azt válaszolta neki, hogy őt korábban megfenyegették ezzel.

S. F. másnapi kihallgatásán²⁷ csak annyit mondott el, hogy a hefti magyar kórház gépkocsivezetőjeként mozoghatott szabadon az angol zónában – a sokat emlegetett „CIC igazolványt” is ezért kapta. Weissensteinből csak egyetlen ismerősére emlékezett, még a táborvezető neve sem jutott az eszébe.

Bozsó István február 1-jei jelentéséből²⁸ tudjuk meg, hogy S. F.-et éjszákánként hallgatták ki, s hogy letartóztatását továbbra is tévedésnek tartja. Állítja, hogy bűncselekményt nem követett el, elmeséli élettörténetét, benne azt is, hogy 1950-ben a többi fizetés, és egyéb anyagi előnyök reményében lett ismét hivatásos tiszt. Bozsó válaszul saját fedőtörténetét adta elő, mely szerint a Ganz Villamossági Művek statisztikai hivatalában dolgozott, és az itthoni állapotok miatt disszidálni akart. A jelentésben további tervét is vázolta: „*Ahogy mélyül ismeretségünk a továbbiakban, úgy közlöm vele a további 'történetet' az eligazítás értelmében.*” Bozsó idézi S. F.-nek a kihallgatójára tett megjegyzését is: „...*azt a rosszindulatú magatartást, amivel előadója a kérdéseket taglalta, nem merte volna feltételezni.*” Sérti, hogy nem hisznek neki, elmondása szerint már bánja, hogy hazajött. Úgy tűnik, rájött, miről is szól letartóztatása: félre akarják állítani, mert ő az utolsó régi tiszt a repülőtéren.

Az ugyancsak február 1-jén készült vizsgálati terven²⁹ egy kézírásos, bíráló széljegyzet találgató, olvashatatlan aláírással: „*Hevesi szds. elvt. Csináljanak másik, valóban vizsgálati tervet, mert ez nem az! A feladatok össze vannak keverve, az intézkedések sablonosak, egyáltalán nem kielégítőek.*” A négy oldalas iratba több helyen belejavítottak, megváltoztatva a vizsgálat feladatainak megfogalmazását, sorrendjét. A terv aláírói Szigeti Jenő és Zagg János államvédelmi főhadnagyk voltak, a későbbiekben – talán a

²⁷ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 50–53. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. február 1.

²⁸ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 54–55. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról. 1952. február 1.

²⁹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 56–59 Vizsgálati terv, 1952. február 1.

kritikai megjegyzések hatására – Zaggot felváltja a kihallgatási eljárást végigvivő Velyó Sándor államvédelmi főhadnagy. Ettől függetlenül továbbra is előfordulnak számonkérő megjegyzések, javaslatok az iratokon, míg Velyó a „hálózati elvtársak” odafigyelését hiányolja: „...S. ügyében több esetben kértem az illetékes hálózati osztály alosztály vezető elvtársat, hogy küldje át hozzám az ügy illetékes előadóját. Azonban csak ígéretet kaptam, de az illetékes elvtárs nem jött el hozzám.”³⁰

A tervben összefoglalták az ügy előzményeit, megfogalmazták a vizsgálat célját: felderíteni S. F. múltját, hírszerzői munkáját, és egyéb, Népköztársaság-ellenes cselekedeteit. S. F. kihallgatásain a továbbiakban állandó elem az 1945 nyarán lezajlott weissensteini látogatással kapcsolatos kérdéssor, firtatva „*a Magyarország ellen irányuló felderítő munkát és ezzel kapcsolatos feladatokat.*” A „CIC igazolvány” alapján bizonyítottnak látják az angol kémkapcsolatot, meglétét csak S. F. beszerzésével tudják magyarázni, s kihallgatói azt is feltételezik, ő is beszerezett másokat. S. F. lehetséges kapcsolatai közül leginkább Martsa Sándorra vonatkozó információkat akarnak szerezni. Minden alkalommal hivatkoznak az N. I. vallomásában szereplő „tényre:” Martsától feladatokat kapott Weissensteinben. A tervben említett vádak bizonyításához a zárkaügynöktől kapott jelentések egyelőre nem járulnak hozzá.

S. F.-et február 2-án³¹ háborús és népellenes bűncselekmények elkövetésével vádolták meg, mert kesztyűlopás miatt kiköttette egyik emberét. Parancsnoki kötelezettségeit – így a kapott tájékoztatóknak az alakulat előtt való kihirdetését, ezzel a háborús propaganda hirdetését is – terhére rótták, és beismertették vele ezen „bűneit.” Bozsó aznapi jelentése szerint³² S. F. hangulata változó volt. Tréfált, és miután rájött, hogy az őrség figyeli őket, színészkedett is. Úgy tűnik, még hitt abban, hogy pere jogszerűen fog lezajlani: abban reménykedett, hogy a bíróság előtt visszavonhatja fenti vallomását. A két nappal későbbi fogdahálózati jelentésben³³ az áll, hogy S. magába mélyedt, szóltan, hiányzik neki a családja. Bozsó szerint S. F. egyre kevésbé

³⁰ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 189. Kihallgatási terv, 1952. április 18.

³¹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 64–66. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. február 2–4.

³² ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 60–61. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 2.

³³ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 69–70. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 4.

óvatos, mert eddig ő előtte is állandóan hangoztatta a népi demokráciához való hűségét, de most arról beszélt: „*az események nem húzódnak tovább egy évnél.*” Elmondta, hogy újabb bűncselekményt olvastak fejére – még egy kikötötést, mellyel azonban a hadbírószágtól mentette meg beosztottját – de „*ennek dacára viccelődött és kedélyeskedett.*” Bozsó gyanakvóan jegyzi meg: „*Nem akarok ferde irányú következtetéssel élni, de az a színezete van a dolognak, mintha örülne.*” Jellemzi is a megfigyeltet: „*Elméleti felkészültsége egészen jó. Inkább gyakorlati tapasztalásokon keresztül csiszolódott ki. Szeret magabiztosan nagyhangú lenni, sok esetben nagyzó magatartást tanúsít. Nincsen különösebben kétségbe esve, helyzetét eléggé tisztán látja...*”

Február 5-én derült fény arra, milyen legális indoka volt S. F.-nek a weissensteini látogatásra az inkriminált időpontban:³⁴ B. D. orvos százados és B. A. orvos főhadnagy sofőrjeként járt ott. Ők az amerikai zónában tartózkodó családtagjaik áthozatalához szükséges engedélyeket akarták Weissensteinben elintézni, és három beteget is szállítottak, tehát indokolt volt az út. Ennek ellenére a kihallgató belekötött S. F. vallomásába, és nem akarta elhinni, hogy hét év elteltével nem emlékszik a nevekre, útvonalra, a táborbeli gyakorlatra. Bozsó következő jelentése³⁵ jól illusztrálja a megvádolt ember reakcióit: hogyan próbálja értelmezni a vele történeteket, logikus válaszokat keresve a vádakra. S. F. nem veszi (veheti?) észre, hogy a konstruált történetet akkor is felépítik, ha semmilyen használható információt nem ad hozzá.

A továbbiakban – mivel S. F. emlékei homályosak – ismét kihallgatták N. I.-t,³⁶ aki azt állította, látott olyan feljegyzést, mely szerint Martsa ezredes feladattal bízta meg S. F.-t. Mint a későbbiekben kiderült, ez pusztán egy Heftbe szóló levél kézbesítésére vonatkozott.

Az idő előrehaladtával a zárkaügynök jelentései egyre színesebbek lettek, egyre részletesebben taglalta a hallottakat, és fogalmazta meg S. F.-sel kapcsolatos következtetéseit: „*Magatartása ügyének tényleges valóságával kapcsolatosan mereven elzárkózó. Arckifejezésén szinte látszik, hogy hogyan igyekezik előttem a kihallgatásával párhuzamosan, a lent hangoztatottaknak*

³⁴ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 72-75. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. február 5.

³⁵ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 76. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 5.

³⁶ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 88-93. N. I. vallomása 1952. február 7. Benne utalás M. K. százados, Martsa Sándor segéd tisztjének feljegyzéseire is.

megfelelően lépést tartani. Megfontoltan, tudatossággal csak olyan dolgokról tesz említést, mellyel a kihallgatáson is „operál”. Aztán utólagosan is hozzáfűzi, hogy „állandóan figyelnek bennünket”. [...] Általában egész lényén, ahogy megnyilvánul, látszik, hogy félre akar mindenkit vezetni, még önmagát is. [...] Elejtett kijelentései és előre kiszámított kérdéseimre is sok esetben kerülő úton válaszol, és ha ténylegességgel adja meg rá is a választ, akkor azt nem tudatosan teszi. Van annyira általánosságban „dörzsölt”, hogy idefent elhallgatott dolgait, csak úgy egyszerűen nem adja le az alig egy hét óta megismert zárkatársának. Elkövetkezendő vele szembeni feladatom legközelebbi feladata (sic!), miután a kérdezősködést viszonylag állandóan felszínen tartom, hogy a kettőnk között levő kapcsolatot igyekszem még jobban mélyíteni, mert jelen esetben zárkózottabb egyénnel állunk szemben.”³⁷ E részlet kapcsán utalok vissza azon megjegyzéseimre, hogy Bozsó állítása – miszerint a 2. vkf. osztály tisztje volt – kétségbe vonható a jelentések többnyire zavaros fejtegetése, értelmetlen fordulatai, primitív megfogalmazása és számtalan hibája miatt.

Az újabb vizsgálati tervben³⁸ és a kihallgatásokon is ismétlődnek a feladatok és a kérdések, Bozsó jelentéseiben azonban feltűnnek új elemek, melyek a vádlott lelkiállapotának, viselkedésének megváltozásáról árulkodnak. S. F. újra és újra leszögezi: nem fog olyan dolgokat beismerni, melyeket nem követett el, és hogy bizonyára „horthysta tisztként” gyanakodnak rá.³⁹ Tipikus fordulat érlelődik: S. F. olyan témákról beszél, melyek megerősíthetik az ellene eszkábált vádakát: arról, hogy az időjárás (nagy hó volt) alkalmas lenne a nyugatiaknak a támadásra és „gyerekes tervezetésekbe kezdett” a közeli háború utáni helyzetet elképzelve: esetleg ő lesz Kőszeg polgármestere, vagy apósa utódként főerdész.⁴⁰ Február 19-ére jutott el odáig, hogy kimondta: „...borzalmas állapotok ezek – folytatja – minden konkrétum nélkül letartóztatták csak pusztán annak a gyanújával, hogy esetleg be van szervezve, mert három ízben járt W.-ben mikor szállított vala-

³⁷ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 94–95. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 7.

³⁸ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 98–102. Vizsgálati terv, 1952. február 8.

³⁹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 112–113. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 11.

⁴⁰ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 138. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 15.

mit.”⁴¹ Február 20-án fizikai erőszakról is beszámolt Bozsónak: korábban az éjszakai kihallgatásokat, a vég nélküli állíttatásokat⁴² említette, ekkor viszont arról számolt be, hogy egyik kihallgatója megrúgta. A weissensteini történet folytatását is ekkor mondta el Bozsónak: B. D. orvos százados családját keresve, már az amerikai zónában S. F. elszakadt társaitól, akiket az amerikaiak igazoltattak, és mert nem találták rendben az előzőleg az angoloktól kapott zónaátlépési engedélyüket, őrizetbe vettek. S. F. kétféle verziót is elmondott a folytatásról: az egyik szerint az ő bátor fellépése, a másik szerint weissensteini kapcsolataik révén szabadultak ki társai.⁴³

Február 22-én⁴⁴ Bozsó feljegyezte S. F. ismételt panaszát: „*legvadabb elgondolásába se jutott volna eszébe, hogy így fognak vele kitolni.*” S. F. vergődését érzékelteti kétségbeesett ötlete: a jelentés szerint arról sző tervet, hogy levelet ír Rákosinak, kérve, ügyét „*párttaghoz méltóan vizsgálják felül.*” Az ismerősének, Piros László⁴⁵ sógornőjének címezett üzenetet kidobná az ablakon, remélve, eljut egészen Rákosiig. Bozsó értetlenül szemléli a zárkatársa viselkedésében bekövetkező változást, minden empátiát nélkülöznek vele kapcsolatos megjegyzései. Kétségbe vonja szavait, ironikus megjegyzéseket tesz rá, de az nem derül ki, volt-e személyes motivációja ellenséges viselkedésének.

A kihallgatások alapján 1952. február 22-én született meg S. F. szigorúan titkos őrizetbe vételi javaslata.⁴⁶ Ebben – az előállítási javaslatból ismerős tények mellett – már S. F. vallomására is hivatkoznak: „*Beismerem, hogy a beosztottaimmal szemben embertelen fenyegetési eszközöket alkalmaztam, továbbá a fasiszta háborús célok érdekében propagandát fejtettem ki.*” Bozsó jelentése alapján idézik S. F. – ilyen formában valószínűleg soha el nem hangzott – szavait: „*A vele együtt levő fogdahálózat előtt állandóan a*

⁴¹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 148. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 19.

⁴² A kihallgatott személynek hosszú időn át mozdulatlanul, szorosan fal felé fordulva kellett állnia. Fizikai erőszakot ilyenkor nem kellett elviselnie, de az órákon át tartó állíttatás nagy megpróbáltatást jelentett, gyakran eszméletvesztéshez vezetett.

⁴³ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 149–150. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 20.

⁴⁴ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 149–150. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 22.

⁴⁵ PIROS LÁSZLÓ (1917–2006), 1950-től az ÁVH határőrségének parancsnoka.

⁴⁶ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 15–17.

„rendszerváltozásról” beszél, és hogy ő milyen funkciót fog majd annak idején betölteni. Kijelentette a fogdahálózat előtt azt is, hogy **több alkalommal foglalkozott már a hazaárulás szándékával, amit kizárólag a családjára való tekintettel nem követett el, de most már erősen bánja, hogy azt nem hajtotta végre.**” [Kiemelés tőlem – P. J.]

Bozsó István továbbra is S. F. cellatársa maradt, célja olyan helyzet megteremtése volt, melyben S. F. „elszólja magát”. Módszerei közé tartozott, hogy valótlanúságot állítva provokálta, máskor S. F. hiúságára vagy gyengeségére apellált, de volt, hogy régi emlékek, dalok felelevenítésével keltett nosztalgikus hangulattól várta a megfigyelt kitárulkozását. Megpróbált szorongást is ébreszteni benne, arra hivatkozva, hogy mint katonatiszt, komoly felelősségre vonásra számíthat.⁴⁷ Mivel úgy érzi, így nem sikerült célba érnie, a következő zavaros tervet vázolta jelentésében: „...*a továbbiak folyamán úgy fogom meg a kérdést, ... hogy azzal a 'polgári-szellemi fölényvel', melyet úgy életem folyamán, de túlnyomórészt jelen munkáim levezetésén keresztül felszedtekkkel, melyet ellestem az őrizeteseiktől és eddigi letartóztatott 'társaimtól', egyszerűen letöröm a szarvát.*”⁴⁸ Másnap iránymutatást kért, hogyan viselkedjék a megváltozott helyzetben: „*Minden kétséget kizáróan olyan kijelentéseket tett ügyére vonatkozólag, melyet aztán a későbbiekben teljesen megmászva mondott el. Éreztessem-e vele azt, hogy megbántva érzem magamat akkor, amikor én közléseket teszek neki, vagy pedig hagyjam a kérdéseket szabadon kialakulni magától?*”⁴⁹

Március elejére S. F. depresszióssá vált, egyre csak ártatlanságát hangoztatta. Az ügynök szerint azért kevésbé magabiztos, mert rájött, hogy az ÁVH-nak vannak információi a weissensteini táborban történekről. Ugyanakkor nyíltabban beszélt Bozsóval, aki azt közölte vele, hogy 1945 előtt a 2. vkf. osztályán teljesített szolgálatot. E jelentés egyes részei is teljesen érthetlenné, zavarosak, mint például a következő mondat: „*Erre vonatkozólag már nem tudtam választ kicsikarni belőle, mert bár eljutott az értelméig valószínűen a hozzáfűzésem, de elmerült gondolatainak, megközelíthetetlennek*

⁴⁷ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 224–227. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 26.

⁴⁸ Uo. Ez esetben a szöveg jellemző helyesírási hibáit nem javítottam. [P. J.]

⁴⁹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 233. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. február 27.

hitt sötétségébe’.”⁵⁰ S. F.-nek minden oka megvolt a lehangoltságra, bezárkózásra, mert ekkor vált számára egyértelművé a vád, mely szerint 1945-ben hadifogolyként beszervezték, majd hazaküldték, fő feladata a disszidensek segítése lett volna. Bozsó a továbbiakban tanácsokkal látta el az elbizonytalanodó és nyilvánvalóan megijedt S. F.-t, aki úgy vélte, a háború alatt elkövetett „*népellenes tetteiért*” – a két fenyítésért – el fogják ítélni, az 1949-es disszidálási ügy még „*kialakulatlan formáját éli*”, a weissensteini összeesküvésben való részvételére pedig nincsenek bizonyítékok. Továbbra is azon morfondíroz, hogyan korrigálhatja majd a tárgyaláson a kihallgatási jegyzőkönyvet – észrevette ugyanis, hogy abba olyan kérdés és válasz is bekerült, ami nem hangzott el. S. F. tehát továbbra is próbál logikusan cselekedni. Bozsó pedig – saját fedőtörténetének megfelelően – a disszidálási ügygel provokálja: „*Az eligazításnak megfelelően továbbfejlesztettem ügyemet. És miután a teljes letörtség látszatát igyekeztem mutatni, kifejezésre juttattam, hogy az eddigi ügyrészemet lezárták, és áttértek újólapon a határátlépési kísérletem részleteire. És azt feszegetik, hogy miért éppen Nagyszőlőnk irányában mentem a határ felé, mikor Szentgotthárdnál átlépve a szovjet zóna sokkal keskenyebb. Itt engedni sejtettem neki, hogy arrafelé azért tartottam, mert meghatározott helyen vártak rám akik kiségtettek volna a határon.*”⁵¹ Ezzel sikerült is fogolytársát beugratnia, mert az helyismeretét eláruló tanácsokkal látta el, javasolva, mondja azt, hogy a határ kanyarulata, és a sorozatos igazoltatások elkerülése miatt választotta meg útvonalát.

S. F. egyre nyugtalanabbá vált – Bozsó március 10-én⁵² úgy írta le, hogy „*a sarokbaszorítottak tépelődése*” jellemzi. A zárkaügynök eufemisztikusan „*ráhatásoknak*” és „*kihallgatási formáknak*” nevezi az S. F.-t ért atrocitásokat – alváshiány, bántalmazás, sötétzárka – melyek közül egyedül az éjszakai állatásokat említi. Az erőszakos kényszerítő eszközök mellett S. F.-nél is próbálkoztak ígéretekkel: egy szembesítés után egyik kihallgatója „*prédikációt*” tartott neki, és utalt arra, hogy vallomása esetén minimális ítélettel megúszhatja a dolgot, sőt van rá lehetősége, hogy az ötéves terv

⁵⁰ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461.261–265. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 3.

⁵¹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 275–276. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 5.

⁵² ÁBTL 3. 1. 9 V–103461. 299–301. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 10.

befejezésekor esetleg amnesztiában részesülhet. S. F. zárkabeli megjegyzése szerint ez csak „nyomozati fogás” lehetett, s abban is kételkedik, hogy az ötéves tervet befejezik. Ezen a napon Bozsó majdnem lebukott fogolytársa előtt, mert reggel az ő – abban a hitben, hogy S. F. kihallgatáson van – megkérdezte tőle, hogy kér-e két kenyeret.⁵³ Az eset elkerülte S. F. figyelmét, az ügynök iránti bizalma megmaradt, sőt egyfajta természetes szolidaritás is kialakult részéről, pedig Bozsó egyre átlátszóbb módon, nyíltan manipulálta.

A kihallgatási jegyzőkönyvekben márciusban egyre összefüggőbb változatokban kezd feltűnni az 1945-ös kémkedési história. Az iratok megszővegezése az első pillanattól nélkülözötte a hitelességet-hihetőséget, de ezekben a napokban végképp irreálissá vált, annyira egyértelmű, hogy a jegyzőkönyvek nem a valóban elhangzottakat tükrözik, hanem konstruált szövegek. Ám a másfél hónapja tartó vizsgálati fogság felőrölte S. F. ellenállását, és március 11-én inkább bevallotta, amivel vádolták, csak legyen vége a kihallgatásoknak.⁵⁴ Bozsó március 12-i jelentésében idézi S. F.-nek az egyik tanúvallomással kapcsolatos megjegyzését. M. K., Martsa Sándor segéd tisztje beszélt kihallgatásakor a kopjásokról, és „félrevezetett magyaroknak” nevezte őket, mert már látja: itthon éppen ellenkezője folyik annak, mint amit a nyugati emigrációban híresztelnek. S. F. kommentárja a következő volt: „... vajon szegényből mi válthatta ki, hogy ekkora marhaságokat papírra vetett: a kötéltől menekült-e meg ezáltal vagy pedig egy minimálisabb ítélet reményében tette?”⁵⁵ Az eset érdekessége, hogy 11-én valószínűleg ő maga is hasonló indíték alapján dönthetett arról, hogy beismerő vallomást tesz.

Hangsúlyozandó, hogy magyarországi hírszerzésre irányú tevékenység valóban volt a weissensteini táborban, de hogy ebben S. F. is részt vett volna, azt semmilyen bizonyíték nem támasztotta alá. A következő napokban igyekezett korrigálni beismerő vallomását, rossz emberismerőnek és megfigyelőnek mondva magát. Öt nappal később vissza is vonta vallomását: „Nem tudok tovább hazudni. Beismerem, hogy a megelőző kérdésekben hazudtam. Mivel semmiféle feladatot Martsa ezredestől nem kaptam. Azért hazudtam, mert a kérdésekre választ kértek, nem fogadták el, hogy nem em-

⁵³ Uo.

⁵⁴ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 303-305. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. március 11.

⁵⁵ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461/1. 9-10. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 12.

lékszem a dolgokra, így kigondoltam egy valószínűséget. Állítottam azt, hogy feladatot kaptam. Beismerem, hogy ezt azért tettem, hogy abbahagyják az ilyen irányú kérdéseket. Fenntartom azonban vallomásomnak azt a részét, hogy én a kintlevő magyar hadfoglaltak között propagandát fejtettem ki, anélkül, hogy erre bárki is felkért volna. Ezt beállítottságomnál fogva tettem.” Annyit tett hozzá, hogy ő csak a családja miatt jött haza, más oka – kémkedés, futárszolgálat – nem volt erre.⁵⁶

Bozsó jelentései – minden zavarosságuk ellenére – híven tükrözik S. F. törekvését, hogy megpróbálja irányítani sorsát. Beismerő vallomását a zárkában azzal indokolta, hogy „*látta, ezeknek ez kell.*” Az ügynök szerint S. F. előtte is igyekszik „*mellébeszélni*”, és úgy véli, a beismerés csak azért történt, mert S. F. a végsőkéig kimerült volt.⁵⁷ Annyi könnyebbsége volt, hogy – mint az ügynöknek elmondta – nem mindegy, melyik szobában „*állítják*”. A közelebbiben meghallja ugyanis, amikor az őt ellenőrizni indul – megnyikordul a széke – ezért ő is „*ülve állhat*”.⁵⁸ Megjegyzésének következménye: néhány nappal később már arra panaszkodott, mennyire fáradt – a jelentés nyomán nyilván jobban odafigyeltek arra, hogy ne tudjon pihenni.⁵⁹

Március 20-án S. F. ismét beismerte:⁶⁰ voltak olyan feladatok, melyeknek az elvégzésébe beleegyezett, mivel egyetértett azokkal. Ilyen volt például a Magyarország gazdasági és politikai helyzetéről való információszerzés, vagy a Kiszgazdapárt támogatása. Kihallgatói azonban nem voltak elégedettek vele, mondván ezt egyszer már visszavonta, tehát hazudik. Magánzárkával, sőt akasztással fenyegetőzve⁶¹ próbálták kicsikarni vallomását.

Április 2-án derült ki,⁶² hogy S. F. összesen négy alkalommal, hivatalos ügyben járt Weissensteinben, és állította, semmilyen politikai megbeszélés-

⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 41–44. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. március 17.

⁵⁷ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 28–30. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 14.

⁵⁸ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 71. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 21.

⁵⁹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 75–78. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 24.

⁶⁰ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 64–66. S. F. kihallgatási jegyzőkönyve, 1952. március 20.

⁶¹ ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 110. Bozsó István jelentése S. F. zárkai magatartásáról, 1952. március 29.

⁶² ÁBTL 3. 1. 9 V–103461/1. 124–126. Feljegyzés S. F. 1952. április 2-i vallomásáról.

sen nem vett rész. További kihallgatásain sem sikerült megtörni ellenállását, végül 1952. április 22-én készült el ügyében a szigorúan titkos befejező javaslat.⁶³ Ebben szerepelt a beosztottaival való durva bánásmód és a Szovjetunió elleni propaganda beismerése, de a háborús vagy népellenes bűncselekmények tagadása is, és az, hogy a tanúvallomások sem erősítik meg a kémkedés gyanúját. Kihallgatója, Velyó Sándor áv. főhadnagy ezek alapján javasolta a vizsgálat befejezését és S. F. átadását a Katonai Ügyészségnek. Az ügy kiértékelését⁶⁴ ugyanő készítette el, s ebben szükségesnek tartotta „Az ügyben folytatott hálózati munka hiányosságai” címmel összefoglalni a hátráltató tényezőket. Véleménye szerint az ügyet nem kezelték komolyan: „...miután a nevezett a vizsgálati osztályra került egyetlen egy esetben sem jöttek el a hálózati elvtársak az eredményt, illetve az eredménytelenség okait átbeszélni esetleg segítséget nyújtani a helyi ismeretek alapján.” „A vizsgálati munka hiányosságai” között megemlítette: „Az ügy kezdetén nem minden esetben lett készítve napi kihallgatási terv, vagy ha lett is az nem volt alapos, sok kérdéseket ölelt fel. Azok nem a már előzőleg tett vallomások alapján készültek el.” Hibák történtek a szembesítéseknél és a tanúkihallgatásoknál is, véleménye szerint ezért nem lehetett az ügyet igazán eredményesen lezárni. Mivel kezdetben nem ő vezette a kihallgatásokat, utóbbi kritika leváltott elődjének szól.

A vádirat végül 1952. szeptember 2-án⁶⁵ készült el. S. F.-et hadbíróóság elé állították, az elsőfokú ítéletet 1953. április 1-jén,⁶⁶ a másodfokút 1953. június 1-jén⁶⁷ hozták meg. Az S. F. elleni vádak a következők voltak: háborús bűntett, a demokratikus államrend ellen irányuló szervezkedés előkészítésére alkalmas cselekmények elkövetése, összeesküvés és kémkedésről való feljelentési kötelezettség elmulasztása, folytatólagosan elkövetett izgatás, kétrendbeli tiltott határátlépéshez való segítségnyújtása és államtitok megsértése. Első fokú ítélete háborús bűnökért és a népi demokratikus államrend, valamint államtitok megsértéséért 15 év börtönbüntetés volt, mellékbüntetésként 10 év eltiltás a közügyek gyakorlásától, lefokozás és va-

⁶³ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461/1. 217–219. Szigorúan titkos befejező javaslat S. F. ügyében, 1952. április 22.

⁶⁴ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461/1. 238–239. S. F. ügyének kiértékelése, 1952. május 5.

⁶⁵ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 319–321. Vádirat S. F. és társa ellen, 1952. szeptember 2.

⁶⁶ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461.327–331.

⁶⁷ ÁBTL 3. 1. 9 V-103461. 333–335.

gyonelkobzás, másodfokon 6 évre ítélték a mellékbüntetések meghagyásával. Börtönbüntetése mérséklésének oka az volt, hogy bizonyítottság hiányában a háborús bűnök vádja alól felmentették, maradt az izgatás, népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés feljelentésének elmulasztása, és államtitok megsértése. S. F. börtönbüntetését 1953-ban a felére csökkentették.⁶⁸ Annak feltárása, hogy a horthysta katonatiszt további életútját hogyan befolyásolta elítélése, további kutatást igényel, operatív kartonjára azonban két alkalommal – 1970-ben és 1987-ben felkerült, hogy mentesül a hátrányos jogkövetkezmények alól. Ez alapján valószínűsíthető, hogy 1956-ban nem exponálta magát – az újabb stigmát jelentett volna a nyilvántartásban.

S. F. ügyében a kérdés végig az volt, hogy mely vádak alapján tudják elítélni, és nem az, hogy bűnös-e; azt előre eldöntötték. Így esete azt illusztrálja, hogy paradox módon a koncepciók eljárás során is fontosnak tartották a jogszerűség látszatát. „Horthysta” katonatiszt és repülő múltjával azonban – úgy tűnik – semmiképpen nem maradhatott ki az áldozatok sorából, akkor sem, ha kémtevékenységet végül a szoros fogdahálózati megfigyelés ellenére sem tudtak rábizonyítani.

⁶⁸ ÁBTL 2. 2. 1. Operatív nyilvántartások. S. F. operatív kartonjai.

JUDIT PIHURIK

A Spy Trial in the Rákosi Era the Viewpoint of a Cell Agent

The main character of this study is a member of the officer corps of the Royal Hungarian Army until 1945, who was sentenced to imprisonment in 1953. The trial itself belongs to the series of processes based on concepts against military officers launched in the Rákosi era. Among the surviving documents reports of the cell networks can also be found, which were prepared by cell mates, who managed to gain the confidence of the detained person, and reported about his mood and statements in connection with his process. These documents complete the story evolving on the basis of interrogation plans and minutes, according to which F. S. had become a prisoner of war in the hands of the western powers, where he was indoctrinated to perform spy activities against Hungary. In his case it was always the main point on the basis of what accusations could they sentence him, and not the issue whether he was guilty or not, so the documents illustrate the fact that even in the case of a trial based on concept they held it important to preserve the pretence of legality.

SZÖGI LÁSZLÓ

Mióta van egyetemünk?

A magyar egyetemek identitásproblémái¹

2007 nyarán a Szegedi Tudományegyetem Szenátusa határozatot fogadott el arról, hogy az egyetemet az 1581-ben, Kolozsváron, Báthory István által alapított egyetem szellemi örökösének és utódjának tekinti, s így alapítását is eddig az időpontig vezeti vissza. A döntést megelőzően már széleskörű vita folyt a kérdéstről, amely felkeltette az irodalomtörténészek, az egyháztörténészek és több más kutató figyelmét, így azt nagyon sok szempontból alaposan elemezték.² Mint a 2007. májusi szegedi egyetemtörténeti konferencia egyik résztvevője, magam sem gondoltam arra, hogy ottani hozzászólásomat írásba foglaljam. Látva a további hozzászólásokat és az eltérő véleményeket, mégis szükségesnek érzem, hogy a kérdést az európai és magyar egyetemtörténeti kutatási és értelmezési gyakorlat szempontjából vizsgáljam, és felhívjam a figyelmet a magyar egyetemtörténeti kronológia sajátos problémáira. Előljáróban szeretném leszögezni, hogy nem áll szándékomban vitába szállni azon tudós szerzőkkel, akik alaposan elemezték a ránk maradt hazai és külföldi, köztük jezsuita rendtörténeti forrásokat, és bemutatták a jezsuita iskolarendszer különféle intézménytípusait, és e keretben értelmezték a kolozsvári alapítás folyamatát. Sokkal inkább az egyetem-történet-írás mai európai gyakorlata oldaláról szeretném megközelíteni a kérdést, és magyarázatot adni arra a különös és zavaros helyzetre, ami napjainkban – főleg a 2000-es egyetemi integrációk után – jellemzi a magyar egyetemek saját múltjukhoz való viszonyát, identitásuk zavarait. **Vizsgáló-**

¹ A tanulmány szerzője az MTA Egyetemtörténeti Albizottságának elnöke és a Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság tagja.

² A számos írás közül két kiváló kollégám munkáját szeretném csak megemlíteni: BALÁZS MIHÁLY: *Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről.* Szeged 18 (2006/9) 30–37. és MOLNÁR ANTAL–SIPTÁR DÁNIEL: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-Egyetem”? = MOLNÁR ANTAL: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* TDI Könyvek Bp. 2009. 29–48., valamint a Szegedi Egyetem című hetilap 2007. évi 4–11. számainak hasábjain közreadott írásokat, ill. nyilatkozatokat. – A több hullámban zajló vitát elsősorban MINKER EMIL könyve (*Szeged egyetemének elődei.* Szeged 2003.) váltotta ki.

dásunk elméleti alapját mindig a képzés felsőfokú jellegének vizsgálata és a szervezeti folyamatosság figyelembe vétele képezi.

Az európai egyetemtörténeti kronológia számos esetben a kívülálló számára érthetetlen furcsaságokat mutat. Egy távoli példával kezdve a legősibb spanyol egyetem, Salamanca alapításának 700. évfordulójáról nagy ünnepélyességgel emlékeztek meg 1953-ban, s napjainkban az egyetem honlapjára kattintva, láthatjuk, hogy egy óra visszaszámlálva mutatja a még hátralévő időt az egyetem 2018-ban következő 800 éves alapítási évfordulójáig. Nyugtassuk meg az olvasót, nem a matematika szabályai borultak fel, s még az sem állítható, hogy a spanyol történészek ne ismernék jól Kasztília és Leon kultúrtörténetét. 1218-ban, az utolsó önálló Leon-i király, IX. Alfonz ugyanis valóban megalapította Spanyolország máig egyik legnagyobb, és a középkorban a négy legfontosabb európai universitas közé számító studium generale-jét. A közben egyesült Kasztíliai és Leoni Királyság híres tanintézetének 1253-as továbbfejlesztése után, pápai megerősítésére csak 1255-ben került sor, amikor IV. Sándor pápa bullájában már Bologna, Párizs és Oxford mellett említette a Salamancai Egyetemet. Az említett esetben nyilván nem hibázott az egyetem vagy a spanyol kultúrpolitika, csupán az egyetem-alapítás fogalmának kétféle értelmezéséről van szó.³

Célszerűbbnek látszik azonban közép-európai példákkal illusztrálni, hogy régióinkban az egyetemtörténeti kérdések megválaszolása nem mindig egyszerű. Számos olyan egyetem van szomszédainknál, ahol az intézmény alapítási dátumát különféle képpen lehet meghatározni. Salzburg példája már a korábbi vitákban is előkerült. A bencés szerzetesrend által 1617-ben életre hívott tanintézet 1620-ban kapott előbb császári megerősítést II. Ferdinándtól, majd 1625-ben VIII. Orbán pápától, alapításának első időpontját mégis 1622-től számítja, amikor az intézmény ténylegesen megnyitotta kapuit. Az egyetemet 1810-ben hivatalosan megszüntették, bár alsóbb fokú oktatás különféle intézményekben tovább folyt a városban. Az intézményt csak 1962-ben alapították újra. Napjainkban az egyetem két alapítási dátumot használ, amelyeket címerében is feltüntet.⁴ Hasonlóan érdekes Linz esete. Itt 1629-ben Kolozsvárhoz hasonlóan jezsuita líceum jött létre, amely 1674-ben

³ Historical Compendium of European Universities. Ed. LUBOR JILEK. CRE Genève 1984. 274–275., valamint az egyetem honlapja.

⁴ Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Hrsg: LAETITIA BOEHM und RAINER A. MÜLLER. Düsseldorf 1983. 321–324.

I. Lipót császártól jogot nyert tudományos fokozatok adományozására. A jezsuita rend feloszlata után 1849-ig még líceumként működött, majd megszűnt. 1962-ben előbb főiskola, majd 1975-től egyetem alakult a városban, a mai Johannes-Kepler-Universität Linz. A német szakirodalom 1674-től egyetemenként tartja nyilván, bár itt csekély a kapcsolat a két intézmény között.

Még jobban kapcsolódik témánkhoz az egykori Lemberg (ma Ukrajnában: Lviv) egyetemének esete. Ez annál inkább is érdekes, mert itt a határváltozások és impériumváltások ugyanúgy befolyásolták az intézmény történetét, mint Erdély, illetve Kolozsvár esetében. A Lengyel Királysághoz tartozó Lwow-ban (Lemberg, Ilyvó, Lviv) a korábban már létező jezsuita kollégiumot 1661-ben II. János Kázmér lengyel király Academia Lwowska néven királyi akadémia rangjára emelte. Az intézmény csak 1759-ben kapott pápai jóváhagyást XIII. Kelemen pápától, de rövid idő múlva a jezsuita rend feloszlatakor, 1773-ban megszűnt. II. József császár 1784-ben éppen Lembergben alapított új, immár Habsburg birodalmi egyetemet, amelynek további viszontagságos történetét, változásait az Osztrák Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia, Lengyelország, a német Birodalmi Fő kormányzóság, a Szovjetunió és mai független Ukrajna impériumai alatt hosszú lenne ismertetni. Annyi bizonyos, hogy a mai Lvivi Egyetem alapítási évének 1661-et tekint, tehát annyi változás közepette is, ehhez a legrégebbi időponthoz kapcsolódik.⁵

Zágrábban, mint ismeretes – és ez a történet is részben összevethető a kolozsvárral – 1669-ben alakult jezsuita akadémia az ottani kollégiumból, s ehhez I. Lipót király adta meg az engedélyt. A rend feloszlata után itt is, mint több magyar városban, királyi akadémia alakult, ugyanúgy jogi és bölcsészeti karokkal, mint Kolozsváron. Ebből az intézményből fejlődött ki 1874-ben a három fakultással megalakuló Ferenc József Tudományegyetem. A mai Zágrábi Egyetem alapítási dátumának egyértelműen 1669-et tekint.

Ideje azonban, hogy figyelmünket a magyar felsőoktatás intézményei felé fordítsuk. A magyar felsőoktatás története a középkortól egészen napjainkig meglehetősen eltér a régió más országaitól. Miközben fejlődésünk párhuzamba állítható a nyugat- és közép-európaival, hiszen a felsőfokú képzésbe mindig időben kapcsolódtunk bele, mégis a tanulás módja és az intézményalapítások körülményei nagyon eltérőek, akár a szomszédos országoktól is.

⁵ Historical Compendium i. m. 209. és az egyetem honlapja.

Ha összehasonlítjuk az 1994-ben megjelent, a magyar felsőoktatási intézményeket bemutató kötetet⁶ és a Magyar Rektori Konferencia által a napokban megjelent ismertetőt,⁷ akkor az derül ki, hogy a jelentősebb magyar egyetemek és főiskolák alapítási dátuma 19 esetben megváltozott. 14 esetben évtizedekkel, de több esetben évszázadokkal korábbi időpontra került az alapítás, 5 esetben pedig későbbi időpontra. Ez utóbbira talán legfeltűnőbb az Evangélikus Hittudományi Egyetem példája, amelynek címerében ott látható egy 1557-es évszám, miközben a kiadvány azt közli, hogy az intézetet 1950-ben alapították. Remélem: itt csak elírásról van szó, hiszen lehetséges, hogy az intézet nem tekinti jogelődjének a korábbi soproni evangélikus líceumot, de hogy az 1923-ban alapított Erzsébet Tudományegyetem soproni Evangélikus Hittudományi Kara bizonyosan elődje volt, az nem is lehet vita tárgya.

Az egi Eszterházy Károly főiskola 1740 helyett 1774-re tette alapítását, ami nyilván mutatja, hogy nem a Foglár György-féle jogi iskoláig, hanem csak az Eszterházy Károly kezdeményezte egyetemalapítási kísérletig vezetik vissza az intézmény történetét.

A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola most úgy tűnik 1991-es újraindulását tekinti kezdetnek és nem a korábbi, 1711-ben létesített egyházmegegyei szemináriumot. Más hasonló intézetek ezzel ellentétes álláspontot képviselnek.

Ha az elmúlt évtizedek felsőoktatás-történeti évfordulóira fordítjuk figyelmünket, akkor számos érdekes esemény mutatja, hogy itthon nincs minden rendben a magyar egyetemek identitásával. A Budapesti Műszaki Egyetem 1971-ben alapításának 100. évfordulóját ünnepelte meg, hiszen 1871-ben alakult meg az egykori királyi József Műegyetem. 11 év múlva – többek között e sorok írójának aktív közreműködésével – ünnepeltük meg az intézmény fennállásának 200. évfordulóját, mert II. József 1782-ben alapította meg az akkori Budai Egyetem keretében az Institutum Geometrico-Hydrotechnicumot, a mérnöki intézetet. Mindegyik dátum hiteles volt, és azt kellett eldönteni meddig vezet vissza Magyarország egyik legfontosabb egyeteme saját múltját.

⁶ Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái (Szerk. SZÖGI LÁSZLÓ). Bp. 1994.

⁷ Magyar felsőoktatási intézmények 2009. (Kiadja a Magyar Rektori Konferencia.) Bp. 2009.

Hazánk legrégebbi, folyamatosan működő egyeteme az egykori nagyszombati, majd budapesti, királyi magyar, 1921-től Pázmány Péterről elnevezett, azután 1950-től Eötvös Loránd Tudományegyetem, amelynek úgynevezett újraalapítására, állami egyetemmé válására 1780-ban a híres Diploma Inaugurale kiadásával került sor. A nagyszombati alapítás jelentőségét senki sem vonta kétségbe, és 1735-ben Kazy Ferenc, 1835-ben Fejér György írta meg az egyetem 100, illetve 200 éves történetét. A dualizmus idején élénk, sokszor durva hangnemű vita folyt a magyar parlamentben az egyetem jellegéről. A szekularizáció és az egyházpolitikai küzdelmek korában jellemző módon az egyetem az 1780-as esemény 100. évfordulóját ünnepelte meg. 1880-ban írta meg Pauler Tivadar erre az alkalomra az egyetem történetét először magyar nyelven, de csak 1806-ig. Ez az évforduló később már sohasem került elő, és a XX. században valamennyi politikai rendszer hozzájárult az 1635-ös alapítás megünnepléséhez.

Az integráció után eléggé kaotikus helyzet alakult ki az új intézmények történeti gyökereivel kapcsolatban. A Szent István Egyetem ma alapítását 1787-re datálja, ami indokolható, hiszen egyik részintézménye, az egykori Állatorvostudományi Egyetem saját történetét a Pesti Egyetemen ekkor létesített Institutum Veterinariumig vezeti vissza.

A Budapesti Corvinus Egyetemnél nem könnyen érthető az 1853-as alapítási dátum, de igaz, hogy az egykori Kertészeti Egyetem első jogelődje, a „Haszonkertészeket Képző Gyakorlati Tanintézet”, mint magániskola ekkor alakult. Ez az intézmény azonban semmiképpen sem volt felsőfokú jellegű, ezért sokkal indokoltabb lenne az intézmény kezdetét 1857-re tenni, amikor a Budai Műegyetemen kereskedelmi és közgazdasági osztály is létrejött, s ez számos áttétellel elvezethető a mai egyetemig. A másik lehetőség, ha csak az 1899-ben alapított Keleti Kereskedelmi Akadémiáig vezetik vissza az intézmény történetét, így a folyamatosság vitathatatlan lenne.

A Budapesti Műszaki Főiskola, ma már Óbudai Egyetem, egyik legkorábbi jogelődjéig vezeti vissza történetét, így alapítását jogosan 1879-re teszi.

A fenti módszerrel teljesen ellentétes gyakorlatot mutat viszont a Pannon Egyetem, amely 1949-et mondja alapítási évének, mivel az az egykori BME Nehézvegyipari Karára vonatkozik. Ugyanakkor az egyetem egyesült a keszthelyi karral, így a Georgikon alapján visszavezethetné múltját 1797-ig.

Hasonlóképpen a Budapesti Gazdasági Főiskoláról azt találjuk az említett kiadványban, hogy 2000-ben alakult, holott múltját vagy 1857-ig vagy a Budapesti Kereskedelmi Akadémia felsőfokú tagozatának indulásáig, 1900-ig,

de legalább 1939-ig, a kassai Állami Kereskedelmi Főiskola alapításáig biztosan vissza lehet vezetni.

A mai Nyugat-magyarországi Egyetem eredetének megítélése sem egyszerű kérdés. Korábban a Soproni Egyetem még 1808-ra datálta alapítását, hiszen a Selmecbányai Erdészeti Akadémia akkor alakult, s ezt az évfordulót két éve illő módon meg is ünnepelték. Mai alapítási évszáma – csakúgy, mint a Miskolci Egyetemnek – 1735, vagyis mindkét intézmény most az egykori selmecbányai Bányatisztképző Intézet létrejöttét fogadta el kezdeti időpontnak.

Remélem e sok dátum és név még nem riasztotta el az olvasót, de szükséges volt bemutatnunk, hogy a Szegeden felmerült kérdés nem példa nélküli, és Magyarországon a felsőoktatás-történeti kérdések nem mindig a Nyugat-Európában ismert módszerekkel válaszolhatók meg. A továbbiakban maradjunk a legfontosabb, nagy múltú egyetemek példájánál, utoljára hagyva a Kolozsvár – Szeged kérdést.

A Debreceni Egyetem alapítási éve most 1538, csakúgy, mint a Debreceni Református Hittudományi Egyetemé. Ezzel kapcsolatban is érdekes diszkussziót lehetne folytatni, de hozzáteszem: helyeslem, hogy ezt Debrecenben nem teszik. Tudjuk, hogy az egyik részintézmény jogelődje, a Gazdasági Tanintézet 1868-ban alakult. A Kollégiumnak volt már korábban Jogakadémiaja, sőt 1907-től Bölcsészeti Akadémiaja is, de az állami Egyetemet 1912-ben alapították. Ennek 100. évfordulóját nemsokára nyilván megünnepeli a Debreceni Egyetem. Ebben az esetben viszont fontos tényező, hogy a városban valóban folyamatos a XVI. század közepétől, legkésőbb 1588-tól⁸ a magyar felsőfokú képzés létezése.

Másik két, Budapesten kívüli tudományegyetemünk története a debreceninél sokkal mozgalmasabb és összetettebb. Itt utalnunk kell arra, hogy már középkori egyetemalapítási kísérleteink is eltérnek a régió többi országától. Ismert, hogy Nagy Lajos király és az ő nevében Vilmos püspök 1367-ben Pécsen hozott létre egyetemet, amelyet V. Orbán pápa meg is erősített. Az intézmény az uralkodó halála után válságba került, és nem működött tovább eredeti formájában. E tény egyáltalán nem volt szokatlan a korabeli Európában, ugyanez történt pl. Krakkóban is. Az azonban már egyedi, hogy az újabb kísérletre nem ebben a városban került sor, hanem Zsigmond király

⁸ Ekkortól kezdve ismerjük a kollégium ún. togatus (= tógás) diákjainak, tehát felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatóinak névsorát.

1395-ben Óbudán hozott létre egy másik egyetemet. Átmenetileg ez is megszűnt, majd 1410-ben XXIII. János pápa⁹ engedélyezte újra megnyitását. Ez az egyetem sem élt túl egy évtizedet, és harmadik kísérletre megint csak más városban, Pozsonyban került sor, ahol 1465-ben II. Pál pápa adott engedélyt új egyetem indítására. Az Academia Istropolitana sem működött sokáig, így Mohács előtt Magyarországon nem alakult ki tartósan működő universitas, mint Bécs, Krakkó vagy Prága esetében, és az egyetemi tanulást gyakorlatilag csak a peregrináció jelentette, ami nem volt csekély, hiszen 1525-ig közel 13 ezer magyarországi diák külföldi tanulmányairól rendelkezünk adatokkal.

Fontos befolyásoló tényező volt a magyar felsőoktatásra a XX. században Trianon, hiszen nem kevés tanintézetünknek el kellett hagynia ősi székhelyét. Nemcsak a Kolozsvári Egyetem menekült Szegedre, de az 1912-ben alapított Pozsonyi Tudományegyetem is Pécsre költözött. Selmecebányáról Sopronba menekült a Bányászati és Erdészeti Akadémia, Eperjesről Miskolcra az Evangélikus Jogakadémia és Máramarosszigetről kitérőkkel Kecskemétre az ottani Református Jogakadémia. Mindez erősen befolyásolta az intézmények történeti hagyományainak megmaradását, megőrzését. Emellett már nem is soroljuk fel az 1948 utáni változásokat, az egyetemek feldarabolását és többszöri átszervezését.

Megjegyzem, a szomszéd országokban is hasonló, bár ellenkező előjelű zavarokat okoztak a határváltozások. Amikor Csehszlovákia elűzte a magyar egyetemet Pozsonyból, 1919-ben létrehozta az új szlovák egyetemet, amely múltját ma is csak 1919-ig vezeti vissza, holott meglévő különböző fakultásai múltjukat akár a XVIII. század elejéig, illetve végéig tudnák levezetni a városban (evangélikus teológia, jogi képzés stb.). Úgy tűnik Szlovákiában még ma is idegenkednek a korábbi magyar felsőoktatási hagyományok felvállalásától. A középkori Pozsonyi Egyetem hagyományát őrzik, de nem kapcsolják össze a mai Komenský Egyetemmel. Érdekes módon három évvel ezelőtt Kassán, a Rózsahegyi Katolikus Egyetem kassai Teológiai Kara megünnepelte az egykori (1657-es alapítású) kassai jezsuita egyetem létesítésének 350. évfordulóját, és tanulmánykötetet jelentetett meg a jubileum alkalmából.¹⁰ Talán mégis megkezdődött itt is egy szemléletváltás?

⁹ Nem tévedés, a pisai zsinati, un. ellenpápáról van szó.

¹⁰ 350. výročie Košickej Univerzity (Ed: DYRILL HIŠEM, ŠTEFAN ELIAŠ, DÁŠA FEDOR-KOVÁ). Košice 2007.

Romániában az impériumváltás után a románok is átvették a korábbi egyetemet 1919-ben, létrehozva az I. Ferdinánd királyról elnevezett román tannyelvű egyetemet, amely sokáig nem vett tudomást a korábbi magyar előzményekről. A helyzet román részről 1940 után megváltozott, mert nemcsak 1944-ig, de azután is létezett a városban magyar felsőoktatás. A Bolyai Egyetem megszűnése után azonban egyre inkább csak a román egyetemalapítás került előtérbe, és ez a helyzet a rendszerváltásig így is maradt. Az elmúlt évtizedben, Romániában jelentős szemléletváltás zajlott le, és a mai Kolozsvári Egyetem, az európai tendenciákhoz hasonlóan egyre jobban felvállalja helyi hagyományait, és ezért nem véletlen, hogy az Egyetem múzeumában, hivatalos okmányain és kiadványain egyre inkább hivatkozik az 1581-es helyi egyetemalapításra, véleményem szerint helyesen.

Az elüldözött egyetemek közül az Erzsébet Tudományegyetem 1923-ban Pécsre került, és akkor még pozsonyi alapításának 1912-es dátumát őrizte. A kommunista diktatúra kezdetén az egyetemből már csak egy fakultás, a Jogi Kar maradt. A helyi hagyományokat figyelembe véve akár 1785 is lehetne egy hagyomány kezdete, hiszen ekkor került ide Győrből a Dunántúli Kerület jogakadémiája, amely 1802-ig működött a városban. A másik, már a folytonosságot is bizonyító lehetőség az 1831-es esztendő, amikor Szepessy Ignác pécsi püspök Jogakadémiát létesített Pécsen, s ez egészen 1923-ig működve beleolvadt, az akkor idehelyezett egyetembe. A Pécsi Tudományegyetem a hetvenes évektől egyre inkább visszanyúlt a középkori hagyományokhoz, és napjainkban az 1367-es évszámot jelzi alapítási éveként címerében is. Intézménytörténeti értelemben természetesen nincs folytonosság a középkori és a mai egyetem között, de szimbolikusan jól fejezi ki a helyi felsőoktatási hagyományokat és a magyar egyetemi képzés kezdetét. E hagyomány őrzése és magyar felsőoktatás múltjának képviselője a belföldi és külföldi közvélemény előtt pedig helyeselhető szándék.

Végezetül térjünk rá a Kolozsvár – Szeged kérdésre, amely alapvetően eltér az előbbi pécsi példától. Kolozsvár és Szeged esetében minden olyan esemény bekövetkezett az elmúlt évszázadok során, amely nehezzé teheti a tartós egyetemi identitás kialakulását. Az első ilyen tényező a felsőfokú képzés időnkénti megszakadása, szüneteltetése. Előbb 1588 és 1595 között, majd 1605 és 1698 között szünetelt a kolozsvári akadémia működése. 1618-tól Kolozsmonostoron újra kezdődött az oktatás, de csak középfokon. Ez az iskola költözött be Kolozsvár városába 1659-ben, majd ott a jezsuiták 1698. november 17-én újra megnyitották 93 évig szünetelő akadémiájukat. Innen

kezdve működése folyamatos a szabadságharcig, természetesen többszöri átalakulással. 1850 és 1863 között szünetelt a jogi képzés Kolozsváron, de a felsőfokú Orvos Sebészeti Tanintézet működése nem szakadt félbe. 1863-tól napjainkig már nincs hiátus, viszont jellemző a többszöri székhelyváltás, menekülés, költözés. Az egyetem 1919-1921 közötti hontalansága, a szegedi letelepülés, a Kolozsvárra való visszaköltözés 1940-ben, a szegedi régi-új egyetemalapítás, a Bolyai Egyetem kolozsvári megalapítása, majd egyesítése a román egyetemmel, a kolozsvári Orvosi Kar Marosvásárhelyre költöztetése, a Szegedi Egyetem részekre szabdalása, majd újraegyesítése mind-mind olyan tényezők, amelyek a nem éppen egyszerű magyar felsőoktatástörténetben is különlegessé teszik a Szegedi Tudományegyetem helyzetét. A fenti események fele is elég lenne ahhoz, hogy megnehezítse az egyetemi identitás kialakulását, hát még ezek összessége együttesen.

Vizsgáljuk meg a felmerült vitakérdések legfontosabb elemeit, s próbáljunk meg arra *egyetemtörténeti* szempontból választ adni. A jezsuita egyetemek tipológiáját kitűnően mutatta be a lezajlott vita,¹¹ s egyetérthetünk azzal, hogy ezen tanintézeteknek különféle fejlődési fokozatai voltak, amelyen hosszabb vagy rövidebb időszakon át jutottak el az egyetemi rangig, vagy megállapodtak egy bizonyos fejlődési szakaszban. A Báthory-féle alapítólevél előbb valóban egy kollégium alapításáról szól, majd így fogalmaz: „*hogy azonban ezen ... kollégium jogait, tisztességét és méltóságát tekintve semmiben ne maradjon el a keresztény világ többi akadémiajának szokásaihoz képest, ... jelen okmánnyal elhatározzuk és elrendeljük, hogy aki a magasabb műveltségben ... kitűnő jártasságot szerzett ... a kollégium határozata alapján, mind a baccalaureusi, mind a magiszteri, mind a doktori fokozatra előléphessen. Ezen előléptetés járjon éppoly jogokkal, megbecsüléssel és méltósággal, mint amilyenekkel az efféle előléptetések Itália, Gallia, Hispania és Germánia akadémiaín jog és szokás szerint járnak szoktak.*”¹² Ezután pedig valóban ott a kitétel, hogy ennek megerősítését kérni fogja az Apostoli Szentszéktől. Szögezzük le, a pápai jóváhagyás nem történt meg, feltehetően ilyen bulla sohasem készült el. Ugyanakkor tisztázzuk, hogy a fenti mondatokat egy szuverén európai uralkodó, a lengyel király és egyben Erdély fejedelme íratta le, akinek a kor szokásai szerint jogában állt a fenti

¹¹ Vö.: MOLNÁR ANTAL–SIPTÁR DÁNIEL: i. m. 35–36.

¹² Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez (1367–1777). Szerk. SZÖGI LÁSZLÓ. Bp. 1995. 172.

elhatározást meghozni. Csaknem hasonló mondatokkal adja meg az elismerést II. Ferdinánd a nagyszombati, majd I. Lipót a kassai jezsuita egyetemeknek. Az alapítást Báthory István tényként közli és utal rá, hogy kérni fogja a pápai megerősítést. Mint tudjuk, volt olyan eset, hogy ez csak évtizedek múlva következett be, vagy el is maradt, mint Nagyszombat és Kassa esetében.

A következő kérdés, hogy meddig jutott a fejlődésben a Kolozsvári Akadémia? A gimnáziumi osztályok felfuttatása után kezdődhetett meg a kor fogalmai szerinti, hároméves felsőfokú bölcsészeti képzés 1585-ben. Egy pestisjárvány miatti szünet után ez folytatódott, majd a megyesi országgyűlés 1588. december 23-i határozata alapján a jezsuitáknak el kellett hagyni Erdélyt. 1595. április 16. után ismét visszatérhettek korábbi épületeikbe, és újra kezdődhetett a bölcsészeti és részben a teológiai képzés. 1603. június 12-én a feltüzelt kolozsvári polgárság lerombolta az akadémia és a kolostor épületét, részben a templomot is, elégette a könyvtárat, és elűzte a jezsuitákat. 1603. októberében Basta császári tábornok visszahívta a jezsuitákat Kolozsvárra, és a lerombolt iskola helyett az óvári, egykori domonkos kolostort és templomot adta nekik. 1605. július 21-én a városi lakosság a jezsuitákat ismét, immár hosszú időre kiűzte Kolozsvárról. Ha a fenti tényeket figyelembe vesszük, aligha látjuk a normális egyetemi működés feltételeit. Azt minden hozzászóló elismeri, hogy az egyik egyetemi kar, a Facultas Artium működése megkezdődött, s az itt végzett diákokkal nem sokkal később találkozunk Európa különböző akadémiaín. A teológiából nyilván csak néhány tantárgy oktatása kezdődött meg. Kiváló könyvtárat szerveztek, és európai hírű – hazai és külföldi – professzorok tanítottak az akadémiaín. Az egyetemi jelleg egyes elemei, az uralkodói alapítás és az egyik fakultás teljes működése bizonyítható. A többi feltétel teljesítésére a történelmi körülmények nem adtak lehetőséget. Ennek alapján egyetemtörténeti szempontból nyugodtan minősíthető egy *egyetemi képzés* kezdetének 1581.

1698. november 17-én a jezsuiták újra megnyitották az Akadémia Bölcsészeti Karát és a rektor megnyitó beszédében nyomatékkal hangsúlyozta a jogfolytonosságot: *„Mi szentebb a Kolozsvári Akadémiánál? ... Annál, amely száztizenöt éve a szentséges pápa ... és a nagyságos fejedelem adományozó kezét vonzotta magához! E sok évig tartó szerencsés időszak a tudomány nagy szellemeinek teljes ragyogására emelte a művelődést. (Az idő) E fényes Akadémiát mégis úgy elhomályosította, hogy úgy tűnt, mintha örök sötétségbe kellene temetni, mivel már kilencvenöt évig rejtőzködött romjai-*

ban”¹³ A barokk körmondatokból tisztán kiolvasható, hogy a jezsuiták korábbi akadémiájuk működését folytatták a XVII. század végén. Innen kezdve nem lehet nagy vita arról, hogy Kolozsvár városában a kor fogalmai szerinti felsőoktatás folyt. A Bölcsészeti Karon folyamatosan adtak ki tudományos fokozatokat, 1712-től felállt a Teológiai Kar és az addigi rezidenciát teljes jogú kollégiummá nyilvánították.¹⁴ Az intézményt a források előbb akadémiaként említik, de 1753 után már egyre gyakrabban az Universitas Claudiopolitana kifejezés. A rend feloszlása után közismert a Jogi Kar 1774-es alapítása és egy majdani Orvosi Kar első intézeteinek létesítése 1776-ban. A kialakuló, klasszikus felépítésű, négykarú egyetem fejlődését II. József 1784-ben leállította, de ugyanez történt Innsbruckban, Grazban és Olmützben is. Az egyetemek történetébe ezek a szakaszok is ugyanúgy beletartoznak, mint más korszakok. Az orvosi-sebészeti képzés innen kezdve folyamatos volt Kolozsváron, és ebből alakult ki a későbbi egyetem Orvostudományi Kara. A jogászképzés 1848-ig volt folyamatos. 1850-ben a kolozsvári jogakadémiát az 1844-ben létesített és ekkor állami kézbe vett Nagyszombati Akadémiával egyesítették, de mint említettük, 1863-ban ismét megalakult a városban a magyar tannyelvű Jogakadémia, amely később alapját képezte az egyetem Jog- és Államtudományi Karának. 1872-től napjainkig az intézményi kapcsolatok már nemcsak ismertek, de körülöttük nagyjából konszenzus is kialakult. Mindezek alapján talán nem kell tovább bizonyítanunk a több áttételen keresztül létrejött szervezeti kapcsolódást, leszármazást a Báthory István-féle alapítás és a mai Szegedi Tudományegyetem között.

Van még egy utolsó kérdés, amelyet Magyarországon az egyetemek identitásánál tisztázni kell. A történelmi Magyarország és ezen belül Erdély a XVI. század végére Európa talán legtarkább felekezeti képét mutatta, ahol az egyházak és a nemzetiségek között sajátos egyensúly alakult ki. Erdélyben a protestánsok döntő többségben voltak, de azon belül egyik sem jutott abszolút többségbe. A négy bevett felekezet közül a reformátusok hozták létre komoly felsőfokú iskolahálózatot a gyulafehérvári, majd nagyenyedi, a kolozsvári és később a marosvásárhelyi kollégiumokkal. Egyetemi rangot

¹³ A beszéd ritka nyomtatott példánya az MTA Könyvtárában, ill. a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Könyvtárában maradt meg.

¹⁴ A hallgatók névsorát 1641-től egészen 1784-ig közli: VARGA JÚLIA: A kolozsvári Jezsuita Gimnázium és Akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784) Bp. 2007. = Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat. 6. kötet.

egyik sem ért el, bár a Bethlen Kollégium az 1630-as években közel került hozzá. Az unitáriusoknak 1568 óta volt kollégiumuk Kolozsváron, a szász evangélikusok pedig a külföldi egyetemi tanulmányokat preferálták, ami egyébként a két másik protestáns felekezet számára is kiemelt fontosságú volt. A katolikus vallás egyenjogúsága formális volt, püspöke nem lehetett, és csak komoly korlátok között működhetett a XVI–XVII. században. A XVIII. században a katolikusok jelentős támogatást kaptak a Habsburg kormányzattól, ekkor pedig a protestánsok érezhették úgy, hogy nincsenek azonos jogaik. A felekezeti ellentétek nem tették lehetővé egy modern felekezetközi egyetem létrehozását Erdélyben. Az 1760-as évek első felében pl. az evangélikusok és reformátusok nem tudtak megállapodni egy közös protestáns egyetem felállításáról Erdélyben. Ez az 1790-es években, majd az 1840-es években Magyarországon sem sikerült.

A XIX. század elején már elfogadott volt állami egyetemeken több teológiai kar egymás melletti működése. Breslauban és Tübingenben pl. katolikus és evangélikus teológiai fakultás egyaránt létezett. 1821-ben már a Bécsi Egyetemen is létesítettek protestáns (elsősorban evangélikus) teológiát. Magyarországon 1848-ban Eötvös József vetette fel, hogy a Pesti Egyetemen 3 teológiai kar legyen: katolikus, protestáns és ortodox. 1849-ben a megbékélési egyezményben meg is ígérték az erdélyi románoknak az ortodox Teológiai Kar felállítását. Ugyanez a terv a kiegyezés után is felvetődött, de sokak ellenállása miatt nem valósult meg. A katolikus klérus is ellenkezett, mások pedig éppen azt akarták, hogy egyáltalán ne legyen teológia az egyetemen. Így végül minden maradt a régiben. A dualizmus közvélekedése a Pesti Egyetemnek katolikus, a Kolozsvári Egyetemnek protestáns jelleget tulajdonított. 1872-ben nem klasszikus felépítésű egyetem alakult Kolozsváron, mert nem lehetett volna egy teológiai kart létesíteni, hiszen Erdélyben legalább öt felekezetnek lett volna arra igénye. Ennek köszönhetően jött létre az első Matematikai és Természettudományi Kar a magyar felsőoktatás történetében. A két világháború közötti Magyarországon a szegedi volt az egyetlen tudományegyetem, amelynek nem volt teológiai kara, mert a három nagy történelmi egyház a másik három egyetemen rendelkezett egy-egy teológiai karral. Érdekes dolog, hogy a rendszerváltás után minden ország más-más úton indult el e tekintetben. Ma a Prágai Egyetemen katolikus, evangélikus és huszita teológiai karok működnek, Pozsonyban katolikus és evangélikus teológia van, Kolozsváron pedig ortodox, görögkatolikus, római katolikus teológia és tanárképző, valamint református tanárképző. Más kö-

zép-európai országokban a teológiák nem kerültek vissza az egyetemek szervezetébe.

A fentiek alapján kétségtelenül nehéz azt a kérdést felvetni, hogy az erdélyi felsőoktatás örökségéből mit akarunk átvenni és továbbadni. Történeti értelemben mindazt, amit elődeink akár protestánsként, akár katolikusként tettek az erdélyi magyarság és más nemzetiségek felemelkedéséért, művelődéséért. Egyetemtörténeti értelemben ennek kifejeződése a kolozsvári Báthory István általi intézményalapítás, s véleményem szerint, ha ezt az örökséget a mai Szegedi Tudományegyetem felvállalja, azzal nem tagadja meg, sőt integrálja a többi erdélyi magyar felsőoktatási örökséget.

Végezetül egy pontban mégis vitáznom kell a kérdéshez hozzászólók egy részével. Érthetetlen számomra az a kérdésfeltevés, hogy szabad-e egy jezsuita egyetem örökségét egy mai univerzitásnak felvállalnia. Helyes-e azt kijelenteni, hogy ezek „*mutatják szellemiség szempontjából a legkevesebb rokonságot a mai, világi művelődési intézményekkel*”. Ha már nem fogadjuk el a kor általános felfogását, vagy Bethlen Gábor véleményét, aki igen pozitívan nyilatkozott a jezsuiták oktatási módszereiről, akkor legalább ne tagadjuk meg attól a számtalan mai egyetemtől, hogy múltját büszkén vállalhassa, amelyek egykori jezsuita egyetemekből fejlődtek ki. Ezek szerint a mai Eötvös Loránd Tudományegyetemnek is meg kellene tagadnia a kapcsolatot Pázmány Péterrel és egyetemalapítói szándékával? Az európai felsőoktatástörténetben a reformációtól a XVIII. század első harmadáig, közepéig tart a felekezeti egyetemek idősza, ezért e korszakon a „*szabadon szolgáló szellemet*” számon kérni történelmietlen felvetés.¹⁵

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a Szegedi Tudományegyetem nyugodt szívvel és emelt fővel vállalhatja az egykori kolozsvári alapítás és fejlődés „szellemi–kulturális örökségét”.¹⁶

¹⁵ Erre I. MOLNÁR ANTAL–SIPTÁR DÁNIEL: i. m. 47–48.

¹⁶ A szellemi–kulturális örökségre l. még SZABADOS GYÖRGY: Báthory István egyetemalapításáról. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 127 (2007) 95–96.

LÁSZLÓ SZÖGI
How Long Have Had Our University?
Identity Problems of Hungarian Universities

The study seeks to find out if the Jesuit Academy (universitas) established by István Báthory, King of Poland and Prince of Transylvania in 1581 in Kolozsvár (present-day Cluj-Napoca, Romania) can be regarded as a cultural predecessor of the present University of Szeged. The author – together with the historical background of Hungarian and world universities – describes the long and eventful road, which led from the establishment in 1581 to the re-establishment of Kolozsvár University in 1872, then its movement to Szeged in 1921, as well as its bifurcation in 1940, which set the foundations of modern Szeged University. The author's conclusion is that Szeged University arguably declared itself to be the mental and cultural inheritor of the universitas founded by Báthory; therefore the university is justified to lead back its roots to 1581.

Tartalomjegyzék

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| T. HORVÁTH ÁGNES: A Graecostasis és Graecostadium topográfiai kérdéséhez | 5 |
| MAKK FERENC: A Szent István-i államról | 17 |
| SEBŐK FERENC: II. Ulászló király ismeretlen oklevele 1491-ből. (Forrásközlés)..... | 33 |
| RÁBAI KRISZTINA: „ <i>Hic aliud registrum novum incipit</i> ” | 39 |
| SERFŐZŐ ZOLTÁN: Az NPP és az 1945–1946-os infláció | 55 |
| PIHURIK JUDIT: Egy Rákosi-korszakbeli kémper a zárkaügynök békaperspektívájából..... | 67 |
| SZÖGI LÁSZLÓ: Mióta van egyetemünk? A magyar egyetemek identitásproblémái | 85 |

Felelős kiadó:

Dr. Almási Tibor tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK Történeti Segédtudományok Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Műszaki szerkesztő:

Kádas Gabriella, SZTE Rektori Hivatal

Nyomdai kivitelezés:

Generál Nyomda

Méret: B/5, példányszám: 300